

MAGYARÖRMÉNY TUDÁSTÁR

Jelen dokumentumot a Magyarörmény Tudástár ingyenes digitális könyvtárból töltötték le. A pontos felhasználási jogokat kérjük nézze meg a honlapon!

www.MagyarormenyTudastar.hu

REFORMÁCIÓ ÖRÖKSÉGE

7/1

„...TANÁCSAID HŰSÉG ÉS IGAZSÁG”
TISZTELGŐ ÍRÁSOK
DIENES DÉNES PROFESSZOR ÚR
65. SZÜLETÉSNAPJÁRA

Szerkesztette:

Csorba Dávid – Szatmári Emília

Károli Gáspár Református Egyetem
Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye
• Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet
• Tiszáninneri Református Egyházkerület
Budapest – Sárospatak, 2021

TARTALOM

I. kötet

ELŐSZÓ	11
--------------	----

A) Patakiság

OLÁH RÓBERT	
Az ármány bajnokai: szatirikus dráma a Sárospataki Református Kollégiumból (1846)	19
EMÓDI ANDRÁS	
Sárospataki szüreti szupplikánsok Biharban	43
VERÓK ATTILA	
Patak híre a világban. Hallei kaleidoszkóp a kora újkorból	59
UGRAI JÁNOS	
A cseh–morva misszió utóélete a Tiszáninneni Református Egyházkerületben a 18–19. század fordulóján	75
GYÓRI L. JÁNOS	
Sárospatak és Debrecen vonzásában. Szívből jövő köszöntés Dienes Dénes 65. születésnapjára	93

B) Egyházkeormányzók más szerepben

SZABÓ ANDRÁS	
Öt nap Wittenbergben	103
SZABADI ISTVÁN	
„Töröknek, tatárnak köntösét megfogtam, fejemet murzának szépen meghajtottam”. Nógrádi Mátyás püspök váradi fogsága (1680)	111
SÁRAI SZABÓ KATALIN	
„Az volt ám tanári kar! A Fiastyúkban nincs annyi csillag, mint akkor Nagykőrösön”. Szász Károly nagykőrösi tanársága és kapcsolati hálója	121

KOVÁCS TEOFIL

- Balogh Ferenc és a Vasárnap Megszentelése Mozgalom
az Evangyéliumi Protestáns Lap tükrében 139

LOVÁSZ KRISZTIÁN

- Az episzkopális kukoricacsörgetéstől a jeremiási küldetésig.
Három püspökválasztás Magyarországon ifj. Révész Imre életében 155

NAGYNÉ NÁDASI ERIKA

- Igemagyarázat: Iránymutatás egy tanítványnak 179

C) Várostartörténet

SIPOS GÁBOR

- A gyulafehérvári kollégium Marosvásárhelyre költözése 185

ŐZE SÁNDOR

- „Kálvinok és ortodoxok”. Egy dél-alföldi város, Szentes, emlékezete
és önmeghatározási kísérlete a török kiűzése utáni fél évszázadban 199

BARÁTH BÉLA LEVENTE

- „Atyafiságosan és keresztyéni szeretettel intetett”. Egyházfegyelmi
feljegyzések a Sárospataki Református Egyházközség
1770 és 1841 között keletkezett irataiban 219

KÓNYA ANNAMÁRIA

- Az eperjesi református gyülekezet második megalakulása 247

BIRÓ LÁSZLÓ

- Laudáció: Köszönet és kérés 257

D) Nemzetközi kapcsolattörténet

PETRÓCZI ÉVA

- Két tizenhetedik századi anglikán nagykövet: Sir Henry Wotton
és John Donne 261

BUJTÁS LÁSZLÓ ZSIGMOND

- Egy téma – két szerző: a pozsonyi véstörvényszék és a gályarabság
a Leydecker fivérek magyar vonatkozású műveiben 275

NAGY KORNÉL

- Xačatur Ařak'elean OMeč. (1666–1740) örmény unitus
szerzetes-misszionárius erdélyi kapcsolatai 293

TARTALOM

KURUCZ GYÖRGY

- A göttingeni egyetem és magyarországi kapcsolatai: Johann Beckmann technológia professzor három levele Ribinyi János udvari bizottsági titkárhoz a 18–19. század fordulóján 323

GAÁL-SZABÓ PÉTER

- Természet és kultúra James H. Cone ökoteológiájában 341

PUSZTAI GÁBOR

- A holland misszió: Tüski István Lajos református lelkész Hollandiában 353

LAKATOS NELLA

- Laudáció: „Menjetek el szerte az egész világba” (Mk 16,15) 377

- Az I. kötet szerzői 379

- A sorozat eddig megjelent kötetei 383

XAČ'ATUR AĀAK'ELEAN OMECH (1666–1740)
ÖRMÉNY UNITUS SZERZETES-MISSZIONÁRIUS
ERDÉLYI KAPCSOLATAI¹

Nagy Kornél

Kevés olyan anyaországi születésű örmény egyházi ember volt, aki igazán behatóan, a szívén viselve foglalkozott volna az erdélyi örmény közösség egyházi életével és helyzetével a 18. század első harmadában. Ezen csekély kivételek közé tartozott a jelen közlemény címében szereplő Xač'atur AĀak'elean Erzurumci² (*Cacciaturus Arachiel Erzurumensis, Don Accador*) OMech. örmény unitus (örménykatholikus) misszionárius-szerzetes, hitszónok, egyházi író és teológus.³ Ennek okán tanulmányunkban a közelmúltban feltárt levéltári források segítségével igyekszünk bemutatni Xač'atur AĀak'eleannek az erdélyi örménységgel fennállt kapcsolatait. Mielőtt azonban erre rátérnénk, néhány bekezdés erejéig össze kell foglalnunk a történelmi előzményeket, mert ezek nélkül kevésbé értjük meg a nevezett örmény unitus papnak az erdélyi tevékenységét.

Az Erdélyi Fejedelemségbe az örménység 1668–1672 között két hullámban menekült az őket ért vallási üldöztetések és háborúságok elől a Lengyel–Litván Unió (*Rzecz Pospolita Obojga Narodom*), valamint a Moldvai Fejedelemség területéről.⁴ Vezetőjük az eredendően a moldvai Suceavában székelő, de az anyaországi születésű Minas Aléksanean-Zilifdarean T'oxat'ec'i (1610–1686) apostoli (keleti)

¹ Jelen közleményünk témájában a 2004., a 2006., a 2008., a 2010., illetve a 2018. évben adományozott Klebelsberg Kunó ösztöndíjnak köszönhetően végeztem levéltári kutatásokat Romániában és a Vatikánban. Támogatásukat ezúton is hálásan köszönöm.

² Tanulmányunkban az örmény nevek és fogalmak átírása során a nemzetközileg elfogadott átírási szabályzat szerint jártunk el, amelyet a Nemzetközi Armenisztikai Társaság (*Association Internationale des Études Arméniennes = AIEA*) ír elő.

³ Xač'atur AĀak'elean hitszónoki és írói tevékenységéről lásd: APF SC FA. Vol. 9. Fol. 160r., Fol. 224r., Fol. 248r., Fol. 293/r.-v., Fol. 394r., Fol. 514r.

⁴ APF SC FM. Vol. 1. Fol. 106r., Fol. 155r.–156/v., Fol. 287r., Fol. 358r.; APF SC FM. Vol. 2. Fol. 120/r.-v., Fol. 121/r.-v.; APF SC FM. Vol. 2. Fol. 179/r.-v.; APF FV. Vol. 8. Fol. 74r.–77/v., Fol. 80/r.-v.; AAV ANVAR. Vol. 98. Fol. 641r.–644/v.; AAV SSP. Vol. 102. Fol. 142r.; AAV SSP. Vol. 103. Fol. 124r.–125/v., Fol. 132r.–139/v., Fol. 147r.–148/v., Fol. 262r.–263r.; AAV SSP Vol. 185. Fol. 187/r.-v.; APMV MS. No. 771. Fol. 124/r.-v.; BMK MS. No. 331. Fol. 1/v.–2r.; MAMAT MS. No. 9484. Fol. 304r.

rítusú (*arab'elakan*) püspök volt.⁵ Az Erdélybe menekült örmények az 1680-as évek elején kerültek a katolikus missziók látóterébe.⁶ Az Apostoli Szentszék missziós szerve, a Hitterjesztés Szent Kongregációja⁷ (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*), a lembergi (ma L'viv városa Ukrajnában) Örmény Kollégium (*Collegium Armenum*),⁸ valamint az időközben unitussá váló lembergi örmény érsekség együttesen kezdeményezte köreikben a térítéseket.⁹ Rövid egyeztetéseket követően Róma az unitus hitű, de erős lengyel, valamint moldvai kötődéssel bíró

- ⁵ APF SC FA. Vol. 1. Fol. 265r.–267/v., Fol. 525r.–526/v., Fol. 602r.–608/v.; APF FVC. Vol. 21. Fol. 3r.–22/v.; AAV SSP. Vol. 101. Fol. 498r.–499/v.; ELTE EKK. CH. Cod. 15. Pag. 248.; ELTE EKK CH. Cod. 16. Pag. 33.; *Kamenic': Taregirik' Hayoc' Lebastani ew Rumeniyoj* [A Kamienieci/Kamjanyeci Krónika: a lengyelországi és romániai örmények évkönyvei], Lewond Ališan OMech. (ašx.), Venetik, Mxit'arean Tparan, 1896, 126–127.
- ⁶ APF ASC. Vol. 53. Fol. 248r.; APF SOCG. Vol. 471. Fol. 324r.; APF SOCG. Vol. 482. Fol. 132/r.–v.; APF SOCG. Vol. 488. Fol. 79r., Fol. 174r.–175r., Fol. 274/r.–v., Fol. 275r.–276/v., Fol. 277r.–281r., Fol. 283r.–284/v., Fol. 285r., Fol. 286r.; APF SC FM. Vol. 2. Fol. 126r.–127/v., Fol. 128r.–131/v., Fol. 134r.–135/v.; ELTE EKK G. Vol. 522. Fol. 96/r.–v., Fol. 137/r.–v., Fol. 173/r.–v.; *Acta Nuntiaturae Polonae, Tomus XXXIV, Opitius Pallavicini (1680–1688), Vol. 5. (I VII 1682 – 31 XII 1682)*, Maria Domin (ed.), Cracoviae, Academia Scientiarum et Litterarum Polonia, 2005, 300–303.
- ⁷ A nevezett szentszéki intézményre a továbbiakban az egyszerűség kedvéért a Propaganda Fide megnevezést használjuk. A nevezett szervet 1622. január 6-án alapította XV. Gergely (1621–1623) pápa *Inscrutabili divinae providentiae* kezdetű bullája alapján. II. (Szent) János Pál (1978–2005) pápa a missziós intézmény nevét 1988-ban Népek Evangelizációjának Kongregációjává (latinul: *Congregatio pro Gentium Evangelizatione*, olaszul: *Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli*) változtatta. Erről lásd: APF CU. Vol. 1. Fol. 1r.–27/v.
- ⁸ A lembergi Örmény Kollégiumot az Apostoli Szentszék 1664-ben alapította eredendően az örmény unitus papnövedékek utánpótlásának a biztosítására. Az intézmény rektorai az örményországi missziós tapasztalatokkal rendelkező theatinus (kajetánus) rend képviselői közül kerültek ki. Első és egyúttal alapító rektora Clemente Galano CR (1611–1664) páter, aki egyúttal a modern armenológia szülőatyja is volt. 1709-től a neve Örmény–Rutén Kollégiumra változott, amelyet 1784-ben II. József (1765–1790) császár és király záratott be. Erről ld.: APF ASC. Vol. 32. Fol. 68r.–69/v.; APF CP. Vol. 64. Fol. 41r.–47/v.; APF CP. Vol. 133. Fol. 270r.–310/v.; APF CV. Vol. 2. Fol. 2r.–23/v.; APF MV. Vol. 10. Fol. 432r.–433/v.; AGT CL. Portfolio. No. 1. (Folio számozás nélkül.); Dmytro Blažejovskij: *Ukrainian and Armenian Pontifical Seminaries of L'viv (1665–1784)*, Rome, PP Basiliani, 1975, (Analecta OSBM, Series 2.; Sectio 1., Vol. 29.), 109–121; Kornél Nagy: The Foundation of Armenian (Ruthenian) College of L'viv (Lemberg) (1664–1681), *Eastern Theological Journal* 6(2020/1), 35–75; Nagy Kornél: *Lembergen kezdődött... Az örménykatolikus egyház születése*, Nyíregyháza, Szent Atanáz Görög-katolikus Hittudományi Főiskola, 2020 (Collectanea Athanasiana I., Studia, 12), 75–95.
- ⁹ APF ASC. Vol. 52. Fol. 122/r.–v., Fol. 155r.–156/v.; APF Acta SC. Vol. 54. Fol. 207/r.–v.; APF Acta SC. Vol. 55. Fol. 60/r.–v.; APF SOCG. Vol. 487. Fol. 64/r.–v.+ Fol. 70/v.; APF SOCG. Vol. 488. Fol. 174.–175r.; APF SC FA. Vol. 1. Fol. 525r.–526/v., Fol. 602r.–610/.; APF SC FA. Vol. 3. Fol. 378r.–381r.; APF SC FM Vol. 1. Fol. 146/r.–v.+ Fol. 149/v.; APF SC FM. Vol. 2. Fol. 260r.–261/v.; APF SC FM. Vol. 3. Fol. 3/r.–v., Fol. 7/r.–v.; AAV SSP. Vol. 102. Fol. 154r.–155r.; AAV SSP. Vol. 103. Fol. 283r.–284/v., Fol. 305r.–307r., Fol. 311r.–312r., Fol. 349r.–350r.

Oxendio Virziresco Stefanowicz¹⁰ (1654–1715) világi papot, a leMBERGI Örmény Kollégium, valamint a római Collegium Urbanum¹¹ egykori növendékét delegálta misszióra.¹² Fő feladata az erdélyi örménység egyházi uniója, valamint a Rómához hű erdélyi örmény unitus (örménykatolikus) egyház megalapítása volt.¹³ A katolizálandó erdélyi örményeket akkor a leMBERGI unitus érsekség egyházi joghatósága alá vonták. A misszionárius a kezdeti kudarcokat követően sikeres térítéseket folytatott.¹⁴ Ebben nagy szerepet játszott kiváló hely- és nyelvismerete, illetve az egyházi egyesülést hevesen ellenző Minas Aléksanean T'oxat'ec'i keleti püspöknek az időközben bekövetkezett halála az 1686. év legvégén.¹⁵ A misszionárius pasztorális erőfeszítéseit kis idő múltán végül siker koronázta. 1689 februárjában az erdélyi örménység képviselőjében Lembergbe érkezett egy népes delegáció, amely a közösség nevében Vardan Hunanean (1644–1715) unitus érsek kezébe letette a katolikus hitvallást, és egyszersem kimondta az egyházi uniót Rómával.¹⁶ Ezt követően az Apostoli Szentszék Oxendio Virzirescót fáradozásaiért és hittérítő munkájáért 1690 őszén az erdélyi örmények apostoli vikáriusának és Aladia címzetes (*in partibus infidelium*) püspökének nevezte ki.¹⁷

¹⁰ A továbbiakban az örmény unitus főpapra az „olaszosított” Oxendio Virziresco alakot használunk, ugyanis jelentéseit és leveleit a legtöbb alkalommal ebben a formában írta alá.

¹¹ A római oktatási intézményt, mint a Propaganda Fide szemináriumát, VIII. Orbán (1623–1644) pápa alapította 1627. augusztus 1.-jén *Immortalis Dei Filius* kezdetű bullája alapján. Erről ld.: APF CU. Vol. 1. Fol. 103r.–120/v., Fol. 131r.–139/v., Fol. 141r.–142/v.

¹² APF ASC. Vol. 56. Fol. 207/r.–v., Fol. 254r.–257/v.; APF ASC. Vol. 57. Fol. 114/r.–v.; APF SOCG. Vol. 494. Fol. 370r.–371/v.; APF SOCG. Vol. 495/A. Fol. 36r.–39/v.; APF SOCG. Vol. 495/B. Fol. 232r.–234/v.; APF SOCG. Vol. 496. Fol. 503r.; APF SOCG. Vol. 497. Fol. 335/r.–v., Fol. 338/r.–v.; APF SC FA. Vol. 3. Fol. 417r., Fol. 418r., Fol. 457r., Fol. 488r., Fol. 489r., Fol. 490r.; APF CU. Vol. 1. Fol. 268r.; AAV ANVAR. Vol. 183/A. Fol. 410r.–411/v.

¹³ APF LDSC. Vol. 70. Fol. 53/r.–v., Fol. 54r., Fol. 58/v.; APF LDSC. Vol. 73. Fol. 252/r.–v.; APF LDSC. Vol. 74. Fol. 19/r.–v.; AAV ANVAR. Vol. 177. Fol. 129/v., Fol. 146r.; APMV MS. No. 775. Fol. 124/r.–v.; BMK MS. No. 511. Fol. 1r., Fol. 199r.

¹⁴ APF SC FA. Vol. 3. Fol. 434/r.–v. + Fol. 435/v., Fol. 462/r.–v., Fol. 465/r.–v., Fol. 468r.–469/v., Fol. 498/r.–v.; APF SC FA. Vol. 4. Fol. 13/r.–v.

¹⁵ APF ASC. Vol. 70. Fol. 103r.–107/v.; APF SOCG. Vol. 532. Fol. 456r.–457r.; APF SOCG. Vol. 537. Fol. 418/r.–v.; APF LDSC. Vol. 76. Fol. 33/v., Fol. 33/v.–34/v., Fol. 90/v.–91r.; APF SC FA. Vol. 4. Fol. 374r.–375/v.; APF CU. Vol. 3. Fol. 472/r.–v.; AAV ANV. Vol. 196. Fol. 219r.–220r.; ELTE EKK CK. A. Cod. 11. Pag. 112.; Kornél Nagy: Did Vardapet Minas, Bishop of the Armenians in Transylvania, Make a Confession of Faith in the Roman Catholic Church in 1686?, *Hajgazian – Armenological Review* 31(2011), 427–442.

¹⁶ APF ASC. Vol. 59. Fol. 165r.–169/v.; APF SOCG. Vol. 503. Fol. 103/r.–v., Fol. 104/r.–v.; ARSI FAH. Vol. 155. Fol. 81/r.–v.; MAMAT MS. No. 1512. Fol. 557r.–560/v.; MAMAT MS. No. 3912. Fol. 344r.; MAMAT MS. No. 9748. Fol. 60r.–61/v.

¹⁷ APF ASC. Vol. 60. Fol. 14r.–19/v., Fol. 125/v.–127/v.; APF ASC. Vol. 61. Fol. 16/v.–18r. APF SOCG. Vol. 506. Fol. 61/r.–v.; APF SOCG. Vol. 507. Fol. 87r.–88/v.; APF CP. Vol.

Azonban e döntéssel egyidejűleg, a leMBERGI érsekség tiltakozása ellenére, az erdélyi unitus hitű örmények a Propaganda Fide egyházi joghatósága alá kerültek.¹⁸

Ugyanakkor a Lembergben kimondott egyházi egyesülés kizárólag a római pápa primátusának az elismerésére szorítkozott. Tudniillik, az 1689. évi egyházi unió megkötése során, a tárgyalások folyamán egyáltalán nem tisztázták a liturgiák alkalmával az örmény nyelvhasználat kérdését, a régi örmény naptár és időszámítás problémáját (*Tomarac'oyc'*),¹⁹ a 451. évi IV. Khalkédóni Egyetemes Zsinat, valamint a monofizitizmus, a Filioque-imádság (*ew blxi yOrdwoyn*) és Purgatórium (*K'awarann*) kérdését, illetve az áttért unitus örmény papok jogi státusát. Mindezek tisztázatlan volta további konfliktusok csíráját hordozta magában.²⁰ Ráadásul ezt a feszült helyzetet tovább tetézte, hogy Oxendio Virziresco püspök hivatalának első időszakában a latin rítust erőltette az erdélyi örmény közösség körében, ami annak volt köszönhető, hogy római tanulmányai során latin rítusban nevelkedett, és 1681. augusztus 9-én a latin rítus előírásai szerint szentelték pappá.²¹ Mindenesetre ezek a megoldatlan kérdések számos konflikt-

29. Fol. 644r.+ Fol. 646/v., Fol. 645r., Fol. 647/r.-v., Fol. 648/r.-v.; APF SC FA. Vol. 4. Fol. 140r.-v.; PL AEV SPSZ. No. 273/4.2.

¹⁸ APF LDSC. Vol. 76. Fol. 90/v.-91r.; APF SC FA. Vol. 4. Fol. 220r.-221/v.

¹⁹ Az örmények az egyházi egyesülés előtt a Szászánida (közép-perzsa) eredetű kalendáriumot használták az egyházi irataik, valamint a liturgikus könyvek keltezése során, amit a római egyház nemcsak eretnekségnek, hanem istentelen pogányságnak is tartott. Erről ld. még: Krzysztof Stopka: *Armenia Christiana, Armenian Religious Identity and the Churches of Constantinople and Rome (4th–15th Centuries)*, Kraków, Jagellonian University Press, 2017 (Jagellonian Studies in History, 8), 75–76.

²⁰ APF ASC. Vol. 60. Fol. 125/v.-127/v.; APF SOCG. Vol. 506. Fol. 63r.-64/v.; APF LDSC. Vol. 79. Fol. 110/r.-v., Fol. 133/r.-v., Fol. 134r.-135/v.

²¹ Eredendően az újonnan katolizált és egyúttal Rómában tartózkodó V. János (*Yovhannes Tutunjian Šamiramkertac'i/Polsec'i/V'aneč'i*) (1618–1703); érseket, Konstantinápoly korábbi (megbuktatott) örmény apostoli pátriárkáját (1664–1664, 1665–1667) szerették volna felkérni a szertartásra, de a Propaganda Fide nem bízott meg benne, mert eljuttott hozzá annak a híre, hogy az érseknek korábbi hivatala során több zavaros pénzügye támadt, és csak érdekből fogadta el Róma hitét. Ezért ettől az Apostoli Szentszéken elálltak. A felszentelést végül Edoardo/Odoardo Cibo/Cybo (1619–1705) a Propaganda Fide titkára, Seleucia (Isauria) címzetes érseke végezte a római (azon belül is Borgo negyedben) Santa Maria in Traspontina bazilikában. Egyébiránt a nevezett templom a Propaganda Fide bíboros-prefektusának a tituláris bazilikája volt. Erről lásd még bővebben: APF ASC. Vol. 51. Fol. 3r.-4/v., Fol. 81r., Fol. 114/r.-v., Fol. 154/r.-v., Fol. 232/r.-v., Fol. 255/r.-v.; APF ASC. Vol. 57. Fol. 81/r.-v.; APF SOCG. Vol. 490. Fol. 110/r.-v., Fol. 500r.-503/v., Fol. 506/r.-v.; APF SOCG. Vol. 491. Fol. 12/r.-v., Fol. 13/v.; APF SOCG. Vol. 492. Fol. 310/v., Fol. 313/r.-v.; APF SOCG. Vol. 493. Fol. 30r.-31/v., Fol. 376/v.+ Fol. 377/v.+ Fol. 378/v.; APF SOCG: Vol. 587. Fol. 511r.+ Fol. 512/v.; APF LDSC. Vol. 70. Fol. 2/r.-v., Fol. 54/r.-v., Fol. 66r.-67/v., Fol. 70r., Fol. 71r.; APF SC FA. Vol. 3. Fol. 285r.-287r., Fol. 419r.-420/v.; APF Ospizi. Vol. 1. Fol. 196r.-200/v.; Erről ld. még: *Step'anosi Rošk'ay Žamanakagrut'inn kam tarekank' ekelec'akank'* [Step'anos Rošk'ay: Kronológia, avagy egyházi évkönyvek], Hamazasp Anton Oskean OMech. (ašx),

tust eredményeztek az erdélyi közösségen belül az 1690-es évek folyamán. Emiatt sok örmény visszamondta az egyházi uniót, és visszatelepült Moldvába.²² A 18. század elején Oxendio Virziresco püspök maga is belátta, hogy a latin rítus, valamint a latinizáció eltűzött erőltetésével súlyos hibákat követett el. Ezért élete vége felé már az unitus rítus megerősítésén, valamint az örmény unitus (címzetes) püspöki hivatal megtartásán munkálkodott, mert ezekben látta az erdélyi örménység fizikai és kulturális megmaradásának a biztosítékát.²³

1715-ben Oxendio Virziresco halálával a (címzetes) püspöki hivatal megüresedett és ez új helyzetet teremtett az erdélyi közösségben.²⁴ Az örmények között vita alakult ki a püspöki hivatal öröklése körül, miközben a Propaganda Fide is több alkalommal eredménytelenül tárgyalta Oxendio Virziresco utódlását.²⁵ Mindez pedig egybeesett az erdélyi latin szertartású püspökség és egyházmegye betöltésével, illetve újjászervezésével.²⁶ Az újonnan kinevezett és felszentelt

Vienna, Mxit'arean Tparan, 1964, 187; Nagy Kornél: *Az erdélyi örmények katolizációja (1685–1715)*, Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézete, 2012, (Történelmi Emlékek – Értekezések), 107–108; Sebouh David Aslanian: "Many Have Come Here and Have Deceived Us." Some Notes on Asature Vardapet (1644–1728), An Itinerant Armenian Monk in Europe, *Handes Amsoreay – Zeitschrift für Armenische Philologie* 133(2019/1–12), 159–168, 173, 181.

²² APF ASC. Vol. 61. Fol. 84r.–87/v.; APF ASC. Vol. 62. Fol. 125r.–128/v.; APF ASC. Vol. 63. Fol. 68r.–70/v., Fol. 79/r.–v.; APF ASC. Vol. 67. Fol. 303/r.–v.; APF ASC. Vol. 66. Fol. 185/r.–v., Fol. 201r.–202/v.; APF ASC. Vol. 68. Fol. 62r.–67/v.; APF ASC. Vol. 69. Fol. 107r.–116/v., Fol. 396r.–397/v.; APF SOCG. Vol. 510. Fol. 97r.–98/v.; APF SOCG. Vol. 512. Fol. 178/r.–v., Fol. 179r., Fol. 180r.+ Fol. 183r., Fol. 181r.+ Fol. 186/v.; APF SOCG. Vol. 514. Fol. 495/r.–v.; APF SOCG. Vol. 520. Fol. 286/r.–v.; APF SOCG. Vol. 522. Fol. 453r.–454/v.; APF LDSC. Vol. 81. Fol. 130r.–131/v.; APF SC FA. Vol. 4. Fol. 262r., Fol. 265/r.–v., Fol. 266r., Fol. 267/r.–v.; APF SC FMPR. Vol. 3. Fol. 386/r.–v.; ELTE EKK CH. Cod. 21. Pag. 77–80., Pag. 81–84.; PL AEV SPSZ. No. 274/4.1.; Nagy Kornél: Emlékirat az erdélyi örmények egyházáról, (Az 1693. évi Fidelis relatio), *Történelmi Szemle* 50(2008/2), 251–285; Uő: Az Elia Mendrul-ügy. A besztercei örmény viszály története (1697–1700), *Századok* 143(2009/4), 945–974; Uő: Andrea Santacroce bécsi apostoli nuncius és az erdélyi örmények egyháza, *Erdélyi Múzeum* 79(2017/1), 102–117; Uő: Andrea Santacroce bécsi apostoli nuncius 1698. évi kiadatlan levele az erdélyi örmény egyházi viszály kivizsgálása ügyében, *Lymbus – Magyarástudományi Közlemények* 18(2020), 317–334.

²³ APF ASC. Vol. 82. Fol. 144/v.–147/v., Fol. 172/r.–v., Fol. 443/r.–v.; APF SOCG. Vol. 572. Fol. 283r.–285r.; APF LDSC. Vol. 101. Fol. 36/v.–37/v., Fol. 47/v.–48r., Fol. 255/r.–v.

²⁴ APF ASC. Vol. 85. Fol. 169r.–171/v.; APF SOCG. Vol. 598. Fol. 265r.–266/v., Fol. 267r.–268/v., Fol. 269/r.–v.; APF SOCG. Vol. 599. Fol. 197r.; APF LDSC. Vol. 104. Fol. 57r.–58/v.; APF SC FA. Vol. 6. Fol. 544r.–545/v., Fol. 552r.–553/v., Fol. 588/r.–v., Fol. 642r.–643/v.

²⁵ APF ASC. Vol. 85. Fol. 437r.–438/v., Fol. 582r., Fol. 587r.–589/v.; APF ASC. Vol. 89/I. Fol. 113r.; APF LDSC. Vol. 104. Fol. 231/v.; APF SC FA. Vol. 6. Fol. 588r., Fol. 642r.–643/v.

²⁶ APF Acta SC. Vol. 86. Fol. 75r.–76/v., Fol. 102r.–103/v., Fol. 254/r.–v.; APF SOCG. Vol. 600. Fol. 535r.–536/v.; APF SOCG. Vol. 601. Fol. 550r.–552/v.+ 553/v.; APF SOCG. Vol. 603. Fol. 349r., Fol. 350r., Fol. 352/r.–v., Fol. 417r., Fol. 418r.–419/v., Fol. 420r., Fol. 453/r.–v., Fol. 454r.; APF SOCG. Vol. 604. Fol. 138r.–138/v.; ELTE EKK. Coll. Hev.

Mártonffy György (1663–1721) erdélyi püspök mindent megtett annak érdekében, hogy helyreállítsa az erdélyi püspökség, illetve a katolicizmus megtépzott tekintélyét.²⁷ Ennek okán figyelme az erdélyi unitus hitű románság, valamint az éppen püspök nélkül lévő unitus örömnység irányába fordult.²⁸ Mártonffy püs-

Cod. 16. Pag. 135–137., Pag. 185–190; ELTE EKK. Coll. Hev. Cod. 26. Pag. 265–274.; PL AEV SPKer. No. 477.

²⁷ A 17. század vége felé, 1688–1689-ben Kada István (1617–1695) személyében (aki egyúttal Augustopolis címzetes püspöki tisztét is viselte) már volt a bécsi udvar által kinevezett erdélyi püspök, ám jelöltségét és egyúttal kinevezését az Apostoli Szentszék nem hagyta jóvá. Azonban ő püspökként sohasem jutott el Erdélybe. Kada István halálát követően 1696-ban az erdélyi születésű Illyés András (1637–1712) nevezték ki erdélyi püspöknek, azonban két kéréséletűnek bizonyuló meglepedési kísérletet követően az erdélyi vallási viszonyok miatt nem tudta tartósan megvetni a lábát Erdély területén. Ugyanakkor Illyés András püspöki címét 1712-ben bekövetkezett haláláig megtartotta. Mártonffy Györgyöt, mint a bécsi Pázmáneum egykori növendékét, csupán egy évvel később nevezték ki erdélyi püspöknek. 1712–1713 között ügyvivő jelleggel az örömnység unitus Oxendio Virziresco püspök látta el ezt a magas egyházi hivatalt Erdélyben. Erről lásd még bővebben: APF ASC. Vol. 58. Fol. 13r.–16r., Fol. 127v.–131r.; APF ASC. Vol. 59. Fol. 33r.–34r., Fol. 114v.–115r., Fol. 151r.–154r.; APF ASC. Vol. 74. Fol. 55/r.–v., Fol. 296/r.–v.; APF ASC. Vol. 85. Fol. 263/r.–v., Fol. 437r.–438/v., Fol. 587r.–589/v.; APF ASC. Vol. 86. Fol. 58r.–59r. Fol. 75r.–76/v., Fol. 102r.–103/v.; APF ASC. Vol. 89/I. Fol. 4/r.–v.; APF SOCG. Vol. 500. Fol. 58r.–59/v., Fol. 60r.; APF SOCG. Vol. 503. Fol. 427r., Fol. 440/v.; APF SOCG. Vol. 504. Fol. 58r.–71r.; APF SOCG. Vol. 507. Fol. 197r.–201/v.; APF SOCG. Vol. 526. Fol. 275r.; APF SOCG. Vol. 535. Fol. 3/v.; APF SOCG. Vol. 557. Fol. 95r.–96/v.; APF SOCG. Vol. 599. Fol. 196r.+ Fol. 199/v.; APF SC FUT. Vol. 3. Fol. 42r.–43/v., Fol. 46r.–50/v.+ Fol. 51r.+ Fol. 52r., Fol. 110/r.–v.; APF FV. Vol. 6. Fol. 250r.–254r.; ARSI FAH. Vol. 149. Fol. 76r.; ARSI FAH. Vol. 155. Fol. 75r.; ARSI FAH. Vol. 176. Pag. 106.; GYFL I/1a. Pag. 6–7., Pag. 15.; GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 6r., Fol. 247r., Fol. 248/v.; ELTE EKK CH. Cod. 8. Pag. 57.; MNL-OL A 57. Vol. 20. No. 101.; MNL-OL A 57. Vol. 24. No. 20.; MNL-OL A 57. Vol. 28. No. 307.; MNL-OL A 57. Vol. 30. No. 130.; MNL-OL A 57. Vol. 31. No. 34.; Erről ld. még: Fazekas István: *A bécsi Pázmáneum magyarországi hallgatói, 1623–1918 (1951): Matricula collegii Pazmaniani Vinnensis*, Bp., ELTE Levéltár, 2003 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 8), 19, 141; Galla Ferenc: *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században*, s. a. r. Fazekas István, Bp.–Róma, PPKE BTK, 2005 (Collectanea Vaticana Hungariae, 2), 141, 166, 208, 259–274, 284, 310; Molnár Antal: *Lehetetlen küldetés? Jézusutak Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*, Bp., L'Harmattan, 2009 (IDI Könyvek, 8), 225–250; Galla Ferenc: *Pálos misszionáriusok Magyarországon a 17–18. században*, s. a. r. Fazekas István, Bp.–Róma, Gondolat, 2015 (Collectanea Vaticana Hungariae, 11), 395–399, 417; Mihalik Béla Vilmos: A Szentszék és az erdélyi katolikus restauráció ügye. Illyés András erdélyi püspök kinevezési ügye, in Diós Dávid–Marton József (szerk.): *Catholice reformare: a katolikus egyház a fejedelemség korában*, Bp.–Kolozsvár, Szent István Társulat–Verbum, 2018, 283–304.

²⁸ Ez volt az az időszak, amikor 1716–1721 között Mártonffy püspök éles tiltakozásai ellenére az erdélyi unitus hitű románság Nemes Pataki János OSBM (1680–1727) püspök vezetésével sikeresen járt közben az Apostoli Szentszéknel, az esztergomi érsekségnél és a bécsi udvarnál az önálló unitus egyházmegye felállításáért, Fogaras központtal. Erről lásd még: APF ASC. Vol. 86. Fol. 231r.–234r.; APF ASC. Vol. 87. Fol. 141r.–143/v.; APF ASC. Vol. 89/I. Fol. 179/r.–v.; APF ASC. Vol. 90. Fol. 677/v.–679/v.; APF SOCG. Vol. 605. Fol. 317r.–334/v.; APF SOCG. Vol. 618. Fol. 398r.–399/v.; APF SOCG. Vol. 627. Fol. 288/r.–v., Fol.

pök az 1718. és az 1719. évi egyházlátogatásai során leírta, hogy az örménység Oxendio Virziresco püspök halálát követően újból visszatért ősei régi monofizita hitére.²⁹ Ezen felül a püspök a helyi örmény klérust azzal vádolta meg, hogy pontosan ők azok, akik gátlástalanul terjesztették a közösség köreiből az eretnokséget.³⁰ Mindenesetre Mártonffy vádjai a bécsi apostoli nunciaturán keresztül eljutottak Rómába a Propaganda Fidéhez is.³¹ A szentszéki missziós szerv apostoli vizitátorok erdélyi delegálásáról döntött.³² S így került a jelen tanulmány címében szereplő Xaç'atur Ařak'elean szerzetes Róma és az erdélyi örmények látókörébe.³³

A jelen tudományos közlemény címében szereplő örmény unitus pap 1666-ban született a mai Törökország területén fekvő Erzurum (görög nevén: Θεοδοσιοπόλις; régi örmény nevén: *Karin*, vagy *Karnoy k'alak'*) városában, egy helyi világi (*k'ahanay*, *erēv'*) pap gyermekeként. Ezért az örmény nyelvű forrásokban gyakran őt szülővárosa után Xaç'atur Erzurumc'i/Erzrumc'i (azaz Erzurum városából

289/r.-v., Fol. 290/r.-v.; APF CP. Vol. 100. Fol. 94r.-98/v.; APF LDSC. Vol. 108. Fol. 94/v.-95r.; APF LDSC. 109. Fol. 190/v.-191r.; APF SC FGDSTU. Vol. 1. Fol. 224r.-233/v.; APF SC FUT. Vol. 4. Fol. 86/r.-v., Fol. 94/r.-v., Fol. 95/r.-v.; GYFL I/1a. Pag. 21.; ELTE EKK CK. B. Cod. 20. Pag. 201-212.

²⁹ APF LDSC. Vol. 107. Fol. 220/v.-221r.; APF SC FA. Vol. 7. Fol. 39r., Fol. 40r.-41r., Fol. 42r.; ELTE EKK CH. Cod. 24. Pag. 289-292.

³⁰ APF SOCG. Vol. 617. Fol. 324r., Fol. 325r.+ Fol. 328/v.+ Fol. 329/v.; APF SC FA. Vol. 16. Fol. 775r.-777r.; GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 109r.-111/v., Fol. 115/v.-116r.

³¹ Nagy Kornél: *Errores et abusos inter Armenos Transilvaniae vigentes 1719-ből és a khalkédónizmus kérdése*, in Óze Sándor-Kovács Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II.*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2007 (Művelődéstörténeti Műhely, Felekezet és identitás, 2), 156-169; Uő: Mártonffy György püspök és az erdélyi örmények, *Erdélyi Múzeum* 78(2016/1), 68-84; Uő: Egy 17. századi örmény katolikus Breviárium az MTA Könyvtárának a Keleti Gyűjteményében, *Magyar Könyvszemle* 133(2017/2), 204-205; Uő: Az elképzelt „Aranykor”, Az erdélyi örmény katolikus (unitus) egyház a 18. században, *Történelmi Szemle* 61(2019/2), 270-274; Uő: Mártonffy György erdélyi püspök 1720. évi kiadatlan levele az erdélyi örményekről, *Lymbus – Magyarágtudományi közlemények* 17(2019), 451-466.

³² APF ASC. Vol. 89/I. Fol. 79/v.-80r., Fol. 80/v.-81r., Fol. 109/v.-114r., Fol. 156/v.-158r.; APF SOCG. Vol. 617. Fol. 319/r.-v., Fol. 320/r.-v., Fol. 503r.-508/v.; APF SOCG. Vol. 620. Fol. 21r., Fol. 22r., Fol. 112r., Fol. 113/r.-v.; APF SOCG. Vol. 622. Fol. 43r.-44/v., Fol. 45r., Fol. 46/r.-v.; APF SOCG. Vol. 623. Fol. 293r.; APF LDSC. Vol. 108. Fol. 42r., Fol. 45/r.-v., Fol. 45/v., Fol. 46/r.-v., Fol. 47/r.-v., Fol. 52r., Fol. 65/v.-66r., Fol. 67/v.-68r., Fol. 71/v.-72r., Fol. 72r.-73r., Fol. 147r.; APF LDSC. Vol. 109. Fol. 82r.-83/v., Fol. 111/r.-v., Fol. 112/v.-113r., Fol. 190/v.-191r.; GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 113r.-114/v., Fol. 115r.

³³ Christophorus Lukácsy: *Historia Armenorum Transilvaniae a primordiis usque nostram memoriam e fontibus et documentis antea ineditis elaborata*, Viennae, Typis Congregationis Mechitaristicae, 1859, 74-79; Gregorio Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi. Parte terza 1686-1954*, Roma, Pontificum Institutum Orientalium Studiorum, 1988, (Studia Ecclesiastica 17.; Historica Vol. 10.), 173-175.

származó) névvel illették. Xaç’atur Aṛak’elean már kamasz korában élénk érdeklődést mutatott az egyházi pálya iránt, ezért 1678 körül nagyon fiatalon belépett a város mellett található Szent Istenszülő és Ménasz monostor (*Surb Astmacacin ew Surb Minas Vank’*) szerzetesi közösségébe, ahol kis idő múltán letette a szerzetesi fogadalmát. Nem sokkal később ifjú kora ellenére elnyerte a teológia tudora (*vardapetut’inn*) címet, és az ezzel együtt járó vardapeti rangot.³⁴

1675–1683 között Erzurum városa az örmény anyaországi katolikus missziók egyik fontos célpontjává vált: tudniillik számos, az Apostoli Szentszék szolgáltatában álló (ferences, jezsuita, karmelita, theatinus) szerzetes térítette az ott élő keleti keresztény, zömében örmény lakosságot Róma hitére.³⁵ A misszionáriusok között volt az ugyancsak anyaországi születésű örmény, Vardan Hunanean, Epiphania in Syria címzetes püspöke – később 1686. október 1-től lemergi örmény unitus érsek³⁶ –, a római Collegium Urbanum egykori növendéke, valamint Louis Marie Pidoux de Saint Olon CR (1637–1717) francia theatinus páter, 1666–1678 között a lemergi Örmény Kollégium korábbi rektora, későbbi bagdadi címzetes püspök is.³⁷ Missziós tevékenységük eredményeképp – az örmény apostoli egyház helyi vezetőinek heves és határozott tiltakozása ellenére –,

³⁴ APF ASC. Vol. 110. Fol. 207/v.–208r.; APF SOCG. Vol. 704. Fol. 91/r.–v.; APF SC FA. Vol. 3. Fol. 53r.

³⁵ APF SC FA. Vol. 2. Fol. 413r.–417/v., Fol. 419r.–420r., Fol. 434/r.–v., Fol. 448/r.–v., Fol. 450/r.–v.; APF SC FMPP. Vol. 1. Fol. 660/r.–v.; AGT CL. Porfolio. No. 1. (Folio számozás nélkül.)

³⁶ APF ASC. Vol. 47. Fol. 225r.; APF ASC. Vol. 53. Fol. 3r.–4/v., Fol. 204r.–205/v., Fol. 245r.–249/v.; APF ASC. Vol. 55. Fol. 22/r.–v., Fol. 138r.–140/v., Fol. 254/v.–256/v.; APF LDSC. Vol. 73. Fol. 102/r.–v.; APF LDSC. Vol. 74. Fol. 75r., Fol. 174/v.–175/v.; APF LDSC. Vol. 75. Fol. 54/v.–55r.; APF SC FA. Vol. 3. Fol. 310/r.–v.+ Fol. 311/v., Fol. 318r.–319r., Fol. 324/r.–v., Fol. 329r., Fol. 333r., Fol. 341/r.–v.+ Fol. 344/v., Fol. 347/r.–v., Fol. 462/r.–v., Fol. 465/r.–v.

³⁷ APF ASC. Vol. 55. Fol. 234r.–235/v.; APF SOCG. Vol. 483. Fol. 74r., Fol. 75/v., Fol. 278r.–281/v., Fol. 282r.–283/v.; APF SOCG. Vol. 484. Fol. 128r., Fol. 321r.–322r., Fol. 472/r.–v.+ Fol. 475r.–v., Fol. 473/r.–v.; APF SOCG. Vol. 488. Fol. 275r.–276/v., Fol. 283r.–284/v.; APF LDSC. Vol. 70. Fol. 97r.–98/v.; APF LDSC. Vol. 71. Fol. 6/v.–7r., Fol. 47r.–48/v., Fol. 101/r.–v., Fol. 108r.–109/v.; APF LDSC. Vol. 72. Fol. 49/v.–50r., Fol. 123r.–124r., Fol. 177/v.–178r., Fol. 178/r.–v., Fol. 199/v.–200r., Fol. 217/v.–218r.; APF LDSC. Vol. 73. Fol. 69/r.–v., Fol. 98/v.–99/v.; APF SC FA. Vol. 3. Fol. 370/r.–v., Fol. 371r.–372r., Fol. 375/r.–v., Fol. 382/r.–v.; APF SC FMPP. Vol. 2. Fol. 179/r.–v.; APF CU. Vol. 2. Fol. 90/r.–v., Fol. 91/r.–v., Fol. 92r.; AAV SSP. Vol. 100. Fol. 74r.–75r.; François Tournebize: Araqléian Khatchatur, in Alfred Baudrillart–Albert Vogt–Urbain Roziès (éds.): *Dictionnaire d’Histoire et de Géographie Ecclésiastique*, 3, Paris, Letouzey et Ané Éditeurs, 1912, 1436–1438; Gregorio Hoffmann: *Il Vicariato Apostolico di Costantinopoli 1453–1830*, Roma, Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, 1935 (*Orientalia Christiana Analecta*, 103), 23, 81–90; Kovács Bálint: Az erzsébetvárosi örmény könyvtár, *Erdélyi Múzeum* 74(2012/2), 83; *Acta Nuntiaturae Polonae, Tomus XXXIV, Opitius Pallavicini (1680–1688), Vol. 4. (2 I 1682 – 29 VI 1682)*, Maria Domin (ed.), Romae, Institutum Historicum Polonicum Romae, 2002, 24, 36, 58, 129–130, 154, 331–332.

számos örmény katolizált. Ezen áttért személyek között volt Xiaç'atur Aṙak'elean is. A katolikus hitre áttért szerzetes élénk érdeklődést mutatott a nyugati teológia iránt, ezért Pidoux páter és Hunanean püspök ajánlásának köszönhetően 1684-ban Rómába távozott, és sikeres felvételt nyert a Collegium Urbanumba. Nem sokkal később, római tanulmányai során tehetségével és szorgalmával kivívta oktatói elismerését: szinte tökéletesen elsajátította a latin és az olasz nyelvet, valamint a nyugati teológiát és patrisztikát. Ráadásul a Propaganda Fide már ekkor felfigyelt szerzteágazó nyelvtudására és teológiai felkészültségére is, ugyanis is anyanyelve, valamint kiváló latin és olasz tudása mellett, folyékonyan beszélt török, perzsa és kurd nyelveken is. Ezért ez idő tájt már gyakran kikérték tanácsát, valamint véleményét örmény egyházi és missziós ügyekben is. Még római tanulmányai során ismerte meg az akkor végzett Oxendio Virzirescót, aki nem sokkal később indult el erdélyi missziójára.³⁸ Úgyszintén római tanulmányai idején került közeli barátságba a nála csak néhány esztendővel fiatalabb, és ugyancsak erős erdélyi kötődéssel bíró Stefan Stefanowicz Roszkával (1670–1739), a néhai Oxendio Virziresco unokaöccsével, későbbi hymeriai címzetes püspökkel.³⁹

Xaç'atur Aṙak'elean 1694-ben fejezte be tanulmányait, majd azt követően az Apostoli Szentszék az áttért örmény szerzetest Belgrádba küldte missziós munkára.⁴⁰ Az örmény szerzetes belgrádi tartózkodása alatt került először kapcsolatba az erdélyi örményekkel. A Propaganda Fidének 1695-ben írt jelentésében saját tevékenységén kívül röviden beszámolt Oxendio Virziresco püspök erdélyi hivataláról is. A jelentésben leírta, hogy az örmény unitus püspök nagyon nehéz körülmények között végezte a munkáját, és az erdélyi örmény lakosság sem igazán szívelte őt akkor.⁴¹

³⁸ APF ASC Vol. 54. Fol. 207/r.–v.; APF ASC. Vol. 55. Fol. 60/v.; APF SOCG. Vol. 491. Fol. 12/r.–v., Fol. 13/v.; APF LDSC. Vol. 73. Fol. 252/r.–v.; APF LDSC. Vol. 74. Fol. 19/r.–v.

³⁹ APF LDSC. Vol. 90. Fol. 54/v.; Rōšk'ay, *Žamanakagrut'inn*, 187, 189.; Petrowicz, *La chiesa armena in Polonia*, 58–66.; Roszkáról lásd még: APF ASC. Vol. 70. Fol. 166r., Fol. 341r.–346/v.; APF ASC. Vol. 71. Fol. 79/r.–v.; APF ASC. Vol. 80. Fol. 297/r.–v., Fol. 429/r.–v.; APF SOCG. Vol. 537. Fol. 180r., Fol. 416r.–417/v., Fol. 419/r.–v.; APF SOCG. Vol. 587. Fol. 47r.–51r.; APF SC FA. Vol. 4. Fol. 83r.–84r., Fol. 96r.; APF FV. Vol. 43. Fol. 43/r.–v.; APF CU. Vol. 2. Fol. 256r., Fol. 301r.; APF CU. Vol. 3. Fol. 70/r.–v., Fol. 118r., Fol. 170/r.–v., Fol. 172/r.–v.; APF ID. Vol. B. Fol. 138r.–147/v.; *Acta Nuntiaturae Poloniae, Tomus XLIII. Benedictus Odescalchi-Erba (1711–1713). Vol. 1. (5 IX 1711 – 31 XII 1712)*, Józef Andrzej Gierowski, Jan Kopiec (ed.), Cracoviae, Academia Scientiarum et Litterarum Polona, 2009, 25–30, 285, 378; Piruza Mnacakanyan: *Księga zgonów parafii ormiańskokatolickiej w Stanisławowie*, in Krzysztof Stopka (pod. red.): *Lebahayer – Czasopismo poświęcone dziejom Ormian Polskich*, Kraków, Księgarnia Akademicka, 2010 (Historia Iagellonica, 1), 123–133; Kovács: *Az erzsébetvárosi örmény könyvtár*, 81.

⁴⁰ APF CU. Vol. 1. Fol. 269r.

⁴¹ APF ASC. Vol. 65. Fol. 54r.–56/v.; APF SOCG. Vol. 518. Fol. 66/r.–v.; APF SOCG. Vol. 520. Fol. 287/r.–v., Fol. 289/r.–v.; APF SOCG. Vol. 661. Fol. 217r., Fol. 219/r.–v.; APF CP. Vol. 31. Fol. 390/r.–v.; APF LDSC. Vol. 83. Fol. 44/r.–v.; APF SC FA. Vol. 4. Fol. 287/r.–v., Fol.

Ezt követően Xaç'atur Ařak'elean a Propaganda Fide utasítására Konstantinápolyba távozott missziós munkára.⁴² Az Oszmán Birodalom fővárosának örömeysége ekkor felekezeti igencsak megosztottnak bizonyult. Ez volt az az időszak, amikor katolizált, valamint keleti hitű örmények között valóságos „háború” zajlott a templomok, az iskolák, valamint a nyomdák megszerzéséért. Ebben az időszakban szinte mindennaposak voltak a verekedések és pogromok is. Az örmény szerzetesnek ebben az embert próbáló időszakban kellett helytállnia. A nehézségek ellenére sikeresen térített, főleg a gazdag örmény kereskedő családok körében. Sőt, 1701-ben egyik alapítója lett az örmény unitus mechitarista szerzetesrendnek.⁴³ A 18. század legelején így megszületett, Rómához hű szerzetesi közösség a hit megerősítése mellett nagy hangsúlyt fektetett az örmény ifjúság nevelésére és az örmény nemzeti kultúra ápolására. Ugyanis a rend képviselői rájöttek arra, hogy a 16–17. században Róma felől érkező erőszakos katolizációs és latinizációs törekvések pontosan az ellenkező eredményt érték el: ellenállást és törekény lábakon álló egyházi uniókat szültek. Az áttért örményeket pedig Róma hitén kizárólag oktatással lehet megtartani.⁴⁴ Ez azonban nem hatotta meg a keleti hitű örményeket. A konstantinápolyi apostoli (keleti) rítusú örmény pátriárkák kérésére az oszmán hatóságok üldözni kezdték az unitus szerzeteseket, akik az üldöztetések miatt elhagyni kényszerültek az Oszmán Birodalom fővárosát és végül Velencében telepedtek meg.⁴⁵ Az 1710-es években Xaç'atur Ařak'elean Belgrádban, Temesváron és a Temesközben térített, illetve látott el papi (misszionáriusi) teendőket az ottani katolikusok körében.⁴⁶ Vélhe-

325/r.-v., 368r.–369/v.; APF CU. Vol. 2. Fol. 156/r.-v., Fol. 372r.; AAV ANV. Vol. 196. Fol. 148/v.–149r.; ARSI FAH. Vol. 152. Fol. 18/r.-v.

⁴² APF CU. Vol. 2. Fol. 526/r.-v., Fol. 560r., Fol. 564r.

⁴³ APF SC FA. Vol. 5. Fol. 69/r.-v., Fol. 125/r.-v., Fol. 153/r.-v.; PL AEV SPKoll. No. 361.; Rõšk'ay, *Žamanakagrut'ivn*, 192–193.

⁴⁴ Sebouh David Aslanian: Reader Response and the Circulation of Mkhitarist Books across the Armenian Communities of the Early Modern Indian Ocean, *Journal of the Society for Armenian Studies* 22 (2013), 31–70; Sebouh David Aslanian: "Prepared in the Language of Hagarites": Abbot Mkhitar's 1727 Armeno-Turkish Grammar, *Journal of the Society for Armenian Studies* 25(2016), 54–86.

⁴⁵ Raymond Haroutioun Kévorkian: Livre missionnaire et enseignement catholique chez les Arméniens, 1583–1700, *Revue des Études Arméniennes – N. S.* 17(1983), 572–595; Uó: Documents archives français sur le Patriarcat arménien de Constantinople (1701–1714), *Revue des Études Arméniennes – N. S.* 19(1985), 351–370; Uó: Le Patriarcat arménien de Constantinople et l'Occident catholique au XVIIe siècle, *Revue de Monde Arménien moderne et contemporain* 1(1994), 19–29; Nagy Kornél: Túlélésre kényszerítve. Az örménység az újkor hajnalán, *Világtörténet* 36(2014/3), 370–372; Anna Ohanjanyan: Creedal Controversies among Armenians in the Seventeenth-Century Ottoman Empire. Eremiay Č'elēpi K'č'ōmiwrč'ean's Polemical Writing against Suk'ias Prusac'i, *Journal of the Society for Armenian Studies* 27(2020), 7–69.

⁴⁶ APF ASC. Vol. 90. Fol. 11/v.–12/v.; APF SOCG. Vol. 562. Fol. 607/r.-v.+ Fol. 610/v. + Fol. 611/v.; *Litterae missionarium de Hungaria et Transilvania (1572–1717)*, Vol. 4., ed. György

tően ez volt az az időszak, amikor az örmény unitus szerzetes elsajátította a szerb mellett a magyar nyelvet is, majd ezt követően visszatért Velencébe és szerzetesként a Szent Kereszt (*Santa Croce degli Armeni, Surb Xiaç' Hayoc'*) örmény unitus templom plébánosa lett.⁴⁷

Ebben az időszakban Xiaç'atur Ařak'elean folyamatos kapcsolatban állt az erdélyi és a lengyelországi örmény unitusokkal is. Sőt, Mártonffy György erdélyi római katolikus püspöknek az örményekkel kirobbant konfliktusa már Velencében érte. Mitöbb, a közelmúlt levéltári kutatásainak köszönhetően fény derült arra is, hogy Mártonffy György erdélyi püspök vádjai már jóval korábban, 1719 januárjában az ő tudomására jutottak. Ugyanis Michál Minas Theodorowicz (1689–1760) szamosújvári örmény unitus pap, a lemergi Örmény Kollégium egykori növendéke Rómába, a Collegium Urbanumba kísérte a néhai Oxendio Virziresco püspök unokaöccsét, Luca Stefano Virzirescót (1701–1777), és útközben megálltak Velencében, ahol személyesen találkoztak Xiaç'atur Ařak'eleannal.⁴⁸ Theodorowicz pedig a kialakult egyházi konfliktus egyik érintettjeként beszámolt neki az erdélyi örményeket érintő egyházi inzultusokról.⁴⁹ Erről Xiaç'atur Ařak'elean két levelet is küldött a Propaganda Fidének, és már akkor képtelenségnek nevezte Mártonffy püspök vádjait. Theodorowiczot pedig hitéhez hű, katolikus örményként írta le. Mindenesetre, az örmény unitus szerzetes hosszas vizsgálódásokat követően megállapította, hogy Mártonffy vádjai megalapozatlannak bizonyultak az erdélyi örmények ellen.⁵⁰

Mindenesetre, Mártonffy György püspök erdélyi örményeket érintő támadásai Giorgio Spínola (1667–1739), Caesarea (Kappadókia) címzetes érseke, bíboros, bécsi apostoli nuncius, valamint a Propaganda Fide rosszállását vonták maguk után.⁵¹ Vádjait az erdélyi örmények visszautasították, és jogorvoslatért az előbb említett szentszéki missziós szervhez fordultak. 1719-ben a Propaganda Fide, – Giuseppe Sacripante/Sacripanti (1642–1727), bíboros-prefektus és ifjabb Pier Luigi Caraffa (1677–1756), Larissa (Thessalia) címzetes érseke, általa-

---

István Tóth, Róma–Bp., RMA–ME/TEM–MTA TTI, 2005 (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma, Fontes, 4), 2976–2977.

⁴⁷ APF SOCG. Vol. 623. Fol. 293r.

⁴⁸ Luca Virziresco 1729-ben fejezte be teológiai tanulmányait Rómában, később komoly egyházi karriert futott be Erdélyben. Haláláig az erdélyi örmény unitus egyház egyik nagyon fontos szószólója volt. Erről lásd: APF ASC. Vol. 99. Fol. 491r.; APF ASC. Vol. 101. Fol. 427/r.–v., Fol. 429/v.; APF CU. Vol. 1. Fol. 272/v.; APF CU. Vol. 5. Fol. 51/v.–52r., Fol. 153r.+ Fol. 154/v.; GYFL I/1a. Pag. 267., Pag. 420., Pag. 428.

⁴⁹ APF SOCG. Vol. 617. Fol. 319r., Fol. 320r.–321r., Fol. 323r., Fol. 325r.

⁵⁰ APF SOCG. Vol. 622. Fol. 43r.–44r., Fol. 45r., Fol. 46/r.–v.; APF LDSC. Vol. 109. Fol. 82/v.–83r., Fol. 111/r.–v.; APF SC FA. Vol. 7. Fol. 62r.

⁵¹ GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 113r.–114/v.

nos titkár (későbbi bíboros) vezette – általános ülésén hosszas vitákat és tárgyalásokat követően arra a döntésre jutottak, hogy úgynevezett apostoli vizitátorokat küldenek Erdélybe az ügy kivizsgálása érdekében.⁵²

Ennek folytán a Propaganda Fide a konfliktus tisztázása végett Erdélybe küldte a Belgrádban, az ottani keleti hitű örmények körében missziós szolgálatot teljesítő Yovnatan Tēr-Eliayean sebasteiai örmény unitus püspököt, valamint Velencéből Xač’atur Ařak’ean mechitarista szerzetest.⁵³ A választás azért esett rájuk, mert mindketten jól ismerték az örmény unitusok problémáját, sőt tisztában voltak a magyarországi és az erdélyi rekatolizáció helyzetével is. Yovnatan püspök Ebesfalván és Gyergyószentmiklóson, míg Xač’atur Ařak’ean Szamosújváron folytatott le részletes és egyúttal átfogó vizsgálatokat.⁵⁴ Mindezekről pedig aprólékosan kidolgozott jelentéseket írtak meg, és küldtek el Rómába, a Propaganda Fide vezetőségéhez. Az unitus püspök és Xač’atur Ařak’ean a hosszas vizsgálódásokat követően megállapították, hogy Mártonffy vádjai az erdélyi örmények ellen megalapozatlannak bizonyultak.⁵⁵

A Propaganda Fide a beérkező jelentések tükrében, megkereste az akkor már Lembergben és Stanislawówban (ma *Ivano-Frankivské* városa Ukrajnában) szolgáló, ám ugyancsak erős erdélyi kötődéssel bíró Stefan Stefanowicz Roszka püspököt is, hogy fejtse ki véleményét Mártonffy püspök erdélyi örmények ellen megfogalmazott vádjaiával kapcsolatban. Ő ugyancsak a két fent említett örmény unitus egyházi ember véleményét osztotta, de náluk még sarkosabban fogalmazott. Roszka álláspontja szerint Mártonffy szándékosan állított valótlanságot, sőt gátlástalanul hazudott az erdélyi örmények állítólagos szakadár és eretnek vallási szokásait illetően. Maga az örmény unitus püspök teljesen átlátott Mártonffy szándékain: ő úgy látta, hogy Mártonffy lépéseivel egyrészt az erdélyi örményeket a saját egyházi és világi irányítása alá akarta vonni, másrészt elemi érdeke volt, hogy ne töltsék be semmiképpen sem az örmény unitus püspöki hivatalt Erdélyben, mert az a saját egyházpolitikai érdekeit sértette. Mindenesetre ezeket a jelentéseket a Propaganda Fide megmutatta Mártonffy püspöknek, aki haragra

⁵² GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 115/r.–v.

⁵³ APF ASC. Vol. 89/II. Fol. 177/v.–179/v., Fol. 322/v.–323r., Fol. 398r.–399/v.; APF SOCG. Vol. 617. Fol. 319/r.–v., Fol. 320r.–v., Fol. 503r.–508/v.

⁵⁴ GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 102/v.

⁵⁵ APF ASC. Vol. 90. Fol. 205r.–208r.; APF SOCG. Vol. 620. Fol. 21r., Fol. 22r., Fol. 112r., Fol. 113/r.–v.; APF SOCG. Vol. 622. Fol. 43r.–44/v., Fol. 45r., Fol. 46/r.–v.; APF SOCG. Vol. 632. Fol. 448/r.–v.; APF SC FA. Vol. 7. Fol. 62r., Fol. 210r.–220r., Fol. 228r., Fol. 255/r.–v., Fol. 531r.–532r., Fol. 554/r.–v.; JTMRL IV. No. 212/b. Fond. 3. állag.

gerjedve éles hangnemben támadta az örmény vizitátorokat.⁵⁶ Hozzá kell tenni, hogy ennek következtében az erdélyi örmények egyházi helyzetével kapcsolatban Mártonffy püspök, valamint Roszka püspök és Xač'atur Ařak'elean között éles, olykor személyeskedő hangnemű polémia alakult ki. Sőt, Roszka püspök egyenesen Mártonffy alkalmasságát is megkérdőjelezte.⁵⁷

Mindenesetre, Xač'atur Ařak'elean 1720-ban tovább folytatta erdélyi vizitációját, és a Propaganda Fidének továbbra is elküldött jelentéseiben az örményekkel szemben megfogalmazott vádakát alaptalannak és abszurdnak tartotta.⁵⁸ Leveleiben továbbá azt is kifejtette, hogy az örmények soha nem törtek lándzsát a Jézus Krisztus isteni természetét valló monofizitizmus mellett, nem is beszélve arról, hogy a monofizita teológia vezéralakjait az örmények még a koraközépkorban megtartott nemzeti zsinataikon (*žolovk'*) letetteknek nyilvánították, illetve egyházi átkot (*nžovum*) mondtak ki rájuk. S erre a Rómával történő korábbi egyházi uniós tárgyalások során külön ki is tértek.⁵⁹ Ezzel a véleményével, nem meglepő módon, a vizitátor szembekerült az erdélyi püspökkel is. Mártonffy püspököt az Apostoli Szentszéknél azzal támadta meg, hogy tulajdonképpen hamis vádakát kreált az örmények ellen, akik már legalább két évtizede jó katolikusok, és a latin rítust akarja ráerőltetni az erdélyi örmény közösségre. Mártonffy püspök azzal vágott vissza, hogy az örmény vizitátor eretnek hitű örményeket támogat, és a személye ellen akarja fellázítani a teljes közösséget.⁶⁰

Xač'atur Ařak'elean ugyanakkor továbbra is kiállt az erdélyi örmények mellett a Propaganda Fidének 1720–1721 között elküldött jelentéseiben. Ezek szerint Mártonffy püspök továbbra is illetéktelenül avatkozik be az unitus egyház ügyeibe. Ugyanakkor többször is felhívta a figyelmet arra, hogy Oxendio Virziresco püspök halála óta nincs betöltve a hivatala, és ezért is sürgette a Propaganda Fidét, hogy mielőbb nevezzen ki, illetve szenteljen fel örmény születésű és unitus hitű címzetes püspököt az erdélyi örmények élére, mert különben egyházuk Erdélyben elenyészik, és ezáltal eltűnhet végérvényesen az ősi örmény

⁵⁶ APF ASC. Vol. 89/II. Fol. 345r.–346/v.; APF LDSC. Vol. 109. Fol. 82/v.–83/v., Fol. 111/v., Fol. 112/v.–113r., Fol. 191r.; APF SC FA. Vol. 7. Fol. 285/r.–v.

⁵⁷ GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 116/v., Fol. 116/v.–117r., Fol. 117r.–119r., Fol. 119/v.–121r., Fol. 121r., Fol. 121/v.–122/v., Fol. 122/v.–123r.; *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok*, 1. kötet (1727–1737), Kovács András–Kovács Zsolt (szerk.), Kolozsvár, Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, 2002 (Erdélyi művelődéstörténeti források), 98–101.

⁵⁸ APF ASC. Vol. 90. Fol. 11/v.–12r., Fol. 205r.–208/v.

⁵⁹ APF SOCG. Vol. 623. Fol. 273r.–277/v.; Erről lásd bővebben: Mesrob K. Krikorian: *Calcedonia: storia, conflitti cristologici e riconciliazione*, in Antonio Ducay (a cura di): *Il Concilio di Calcedonia 1550 anni dopo*, Città del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana, 2003 (Pontificia Università della Santa Croce), 114–137.

⁶⁰ APF SOCG. Vol. 623. Fol. 278r.

kultúra.⁶¹ Viszont erre a feladatra az erdélyi római katolikus püspököket alkalmatlannak tartotta. Véleménye szerint az esetleges címzetes püspöki kinevezés nem fogja zavarni az erdélyi püspök egyházi joghatóságát, mert továbbra is az Apostoli Szentszék és nem az erdélyi püspökség felügyelete alá tartozik.⁶² Ezenfelül arra is felhívta a Propaganda Fide bíborosainak a figyelmét, hogy amíg nincs az erdélyi örményeknek kinevezett (címzetes) püspöke, addig a nevezett intézmény rendszeresen küldjön ki az erdélyi örmények közé apostoli vizitátorokat, hogy ellenőrizzék, illetve segítsék az örmény unitusokat hitük helyes gyakorlásában.⁶³ Ezen felül Xač'atur Ařak'elean az Apostoli Szentszéknél és a Propaganda Fidénél is egyaránt szorgalmazta, hogy a rendjének képviselői, a mechtaristák megtelepedjenek, illetve iskolákat alapítsanak Erdély területén. Ezáltal pedig kulturális értelemben komoly spirituális és kulturális segítséget tudnának nyújtani a latin rítusú püspökség támadásainak kitett erdélyi örmény közösség számára.⁶⁴ Ugyancsak fontosnak tartotta, hogy a lemergi Örmény Kollégium és a római Collegium Urbanum folyamatosan delegáljon lehetőleg örmény származású növendékeket, mert Erdélyben az örmény unitus klérus köreiből hiányos volt a paphiány. Sőt, maga Xač'atur Ařak'elean fontosnak tartotta, hogy az erdélyi örmény közösség tagjai közül minél többen lépjenek papi pályára, és örmény unitus rítus szerint szerezzék meg a szükséges teológiai képzettségüket a nevezett intézményekben.⁶⁵

A Propaganda Fide Mártonffy püspök ellenében Yovnatan unitus püspöknek és Xač'atur Ařak'eleannak adott igazat. Ők úgy látták, hogy az eltúlzott latinizáció, valamint az eretnekséggel történő, minden valóságálapot nélkülöző vádaskodás és ríogatás sokkal többet árt a római katolikus egyháznak. Azaz, az ilyenfajta egyházpolitika csak azt éri el, hogy az örmény hívek tényleg visszamondják az egyházi uniót, és elhagyják az unitus hitet, ezzel ellentétben pedig a római katolikus egyház érdeke meg az, hogy szilárdan megtartsa őket saját egyháza kebelén. Így az erdélyi örmény unitus rítust meg kell tartani, és a római ka-

⁶¹ APF SC FA. Vol. 7. Fol. 80r.–81/v.

⁶² APF SOCG. Vol. 623. Fol. 278/v.–279r., Fol. 281/r.–v.; APF SC FA. Vol. 7. Fol. 97/r.–v.; ACDF SS. UV 59. Nr. 18.

⁶³ APF SOCG. Vol. 623. Fol. 282r., Fol. 291r., Fol. 293r., Fol. 294r.; APF SOCG. Vol. 628. Fol. 572/r.–v., Fol. 573/r.–v.+ Fol. 574r., Fol. 576/r.–v., Fol. 577/r.–v., Fol. 581/r.–v., Fol. 582/r.–v.

⁶⁴ APF SOCG. Vol. 623. Fol. 283r.–284/v.; APF SC FA. Vol. 7. Fol. 263r.–264r.

⁶⁵ APF ASC. Vol. 91. Fol. 11/v.–12r.; SOCG. Vol. 628. Fol. 79/r.–v., Fol. 80r., Fol. 81r., Fol. 82r., Fol. 87/v.; APF LDSC. Vol. 110. Fol. 227r.; APF SC FA. Vol. 7. Fol. 39r.

tolikushoz kell igazítani, ahogyan az a Lengyel-Litván Unió területén élő örmény unitusok esetében is már megtörtént az 1680-as években.⁶⁶

1721. szeptember 5-én elhunyt Mártonffy György erdélyi latin rítusú püspök, és ezt a helyzetet Rómában mielőbb ki akarták használni.⁶⁷ Úgy döntöttek, hogy amint lehetséges, apostoli vizitátort delegálnak az örmények közé Erdélybe mindaddig, amíg meg nem találják a püspöki hivatalra alkalmas személyt. Erre a feladatra a legmegfelelőbb embert a konstantinápolyi születésű Minas Paronean/Baronean (*Minas de Barun*) (1693–1746) személyében, a római Collegium Urbanum frissen végzett növendékében találták meg.⁶⁸ Ebben ugyancsak fontos szerepet játszott Xač'atur Aṙak'elean is. Tudniillik ő térítette át Minas Paronean családját katolikus hitre a 18. század elején. Sőt, maga Xač'atur Aṙak'elean figyelt fel az ifjú és tehetséges Minasra. Sőt 1711-ben ő ajánlotta az örmény ifjút a római Collegium Urbanum figyelmébe. A nevezett egyházi oktatási intézmény pedig nem sokkal később fel is vette őt a hallgatói közé, ahol 1720-ban fejezte be teológiai tanulmányait, és még ugyanabban az esztendőben szentelték pappá.⁶⁹

Mártonffy halálát követően Xač'atur Aṙak'elean ajánlotta a Propaganda Fide figyelmébe a fiatal örmény unitus papot.⁷⁰ Ezt követően Rómában folyamatos egyeztetések zajlottak Minas Paronean delegálásával kapcsolatban.⁷¹ A szentszéki missziós szerv jelezte is az akkor éppen főpásztor nélkül álló gyulafehérvári püspökség számára, hogy hamarosan egy képzett örmény pap érkezik Erdélybe az ottani közösséget vizitálni.⁷² A püspökség emberei azonban nyomatékosan jelezték a Propaganda Fide számára, hogy nem kívánnak egy újabb eretnek és

⁶⁶ APF SOCG. Vol. 628. Fol. 32r., Fol. 33r.+ Fol. 35/v.; APF LDSC. Vol. 109. Fol. 82/v.–83/v., Fol. 111/v., Fol. 112/v.–113r.; APF SC FA. Vol. 7. Fol. 428r.–430/v., Fol. 437/r.–v.; APF SC FA. Vol. 8. Fol. 80r., Fol. 97r.

⁶⁷ Mártonffy György püspök halálát követően, 1722-ben Mednyánszky Ferenc Ignác Lászlót (1678–1733) nevezték ki és szentelték fel erdélyi latin szertartású püspöknek, azonban ő erről a címéről nem sokkal később lemondott. Később, 1731-ben Leuca címzetes püspöke lett. Így az 1724. esztendőig a gyulafehérvári püspökség betöltetlen volt. Erről lásd még: APF LDSC. Vol. 112. Fol. 197r.; MNL-OL A 57. Vol. 33. No. 382.; MNL-OL A 57. Vol. 34. No. 168.

⁶⁸ APF LDSC. Vol. 109. Fol. 191r.; APF LDSC. Vol. 113. Fol. 707r.; APF CU. Vol. 4. Fol. 688r.; Bálint Kovács: Über Rom nach Siebenbürgen. Der armenische Missionar Minas Barun und die Siebenbürger armenische Kirche in den ersten Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts, *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 29(2006/1), 18–24; Kovács Bálint: Az erdélyi örmény katolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide, in Öze Sándor–Kovács Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2006 (Művelődéstörténeti Műhely, Felekezet és identitás), 61–66.

⁶⁹ APF ASC. Vol. 90. Fol. 104/r.–v.; APF LDSC. Vol. 109. Fol. 190/v.–191r.; APF CU. Vol. 4. Fol. 345r., Fol. 485r.–488r., Fol. 510r.–514r., Fol. 555r.–559r., Fol. 624r.–628/v.

⁷⁰ APF SC FA. Vol. 7. Fol. 362r.–363r.

⁷¹ APF ASC. Vol. 91. Fol. 428r.–429r. Fol. 491r.–502r.

⁷² APF LDSC. Vol. 110. Fol. 192r.–194/v.; APF SC FA. Vol. 7. Fol. 428r.–430/v., Fol. 437/r.–v.

bizonytalan hitű örmény papot (vizitátort) Erdély területén látni, és mindent megtesznek annak érdekében, hogy ellehetlenítsék őt.⁷³ Ez komoly kétséget ébresztett Rómában is. Ennek következtében a Propaganda Fide más személyt kezdett keresni erre a fontos egyházi feladatra.⁷⁴ Ebben szerepet játszott az is, hogy számos bíboros Minas Paroneant fiatal kora és tapasztalatlansága miatt féltette. Ugyanis attól tartottak, hogy az ifjú misszionárius nem tud megbirkózni az erdélyi püspökség felől érkező nemtelen támadásokkal, intrikákkal és ármányokkal.⁷⁵ Azonban Xaç'atur Ařak'elean határozott fellépése hozta meg a végső döntést.⁷⁶ Ő ugyanis arról írt, hogy Minas pap igen is képes lesz megbirkózni az előtte álló missziós feladatokkal. Sőt, teológiai és nyelvi képzettsége egyértelműen alkalmassá teszi őt arra, hogy jó apostoli vizitátora legyen az erdélyi örményeknek.⁷⁷ Ennek következtében hozta meg a Propaganda Fide a végső döntését 1722-ben: mindenképp Minas Paroneant küldi Erdélybe.⁷⁸ Ezen túlmenően a szentszéki missziós szerv ekkor már nem is palástolta az erdélyi püspökség előtt sem, hogy Minas Paronean kis idő múltán az erdélyi örmények apostoli vikáriusa és címzetes püspöke, azaz az elhunyt Oxendio Virziresco püspök utóda is lehet.⁷⁹

Ezt követően, 1722 nyarán Minas Paronean elindult Erdélybe. Tevékenysége kezdetben nagy reményekkel indult, és az örmény közösség is elfogadta a személyét.⁸⁰ Azonban ez a számára első pillantásra kedvezőnek tűnő helyzet lassan megromlott. Ugyanis a szamosújvári örmény papság kezdetől fogva gyanakvással tekintett Minas Paroneanra.⁸¹ Ennek oka pedig az volt, hogy az erdélyi örmény papok közül sokan ambicionálták az unitus püspöki szék megszerzését. Ugyanakkor Minasban egyöntetűen az Apostoli Szentszék emberét látták, és sokan úgy számoltak vele, hogy tulajdonképpen azzal a szándékkal küldték Erdélybe, hogy ő legyen majd idővel az örmények unitus püspöke. Ezért bevádolták őt a Propaganda Fidénél és az erdélyi püspökségnél is.⁸² Ez ráadásul kapóra

⁷³ APF SOCG. Vol. 632. Fol. 437/v., Fol. 438/r.–v., Fol. 439/r.–v., Fol. 446/r.–v.; APF SOCG. Vol. 652. Fol. 200/r.–v.; APF SC FA. Vol. 7. Fol. 372r.–375/v., Fol. 378/r.–v., Fol. 419r.

⁷⁴ APF ASC. Vol. 91. Fol. 105/v.–106/v.

⁷⁵ APF ASC. Vol. 91. Fol. 162r.–165/v.; APF LDSC. Vol. 112. Fol. 48/v.–50r.

⁷⁶ APF LDSC. Vol. 110. Fol. 112/v.–113/v., Fol. 168r.–169/v., Fol. 193/r.–v.

⁷⁷ APF LDSC. Vol. 112. Fol. 243/r.–v.; APF SC FA. Vol. 7. Fol. 441r.–442r.; Ezt a véleményt osztotta a Belgrádban tartózkodó Yovnatan örmény unitus püspök is. Erről ld. még: APF SOCG. Vol. 632. Fol. 440r., Fol. 441/r.–v.+ Fol. 443/v., Fol. 448/r.–v.

⁷⁸ APF SOCG. Vol. 633. Fol. 38/r.–v.; APF LDSC. Vol. 112. Fol. 195/r.–v.

⁷⁹ APF ASC. Vol. 92. Fol. 58r.–65/v.; APF SOCG. Vol. 633. Fol. 58r., Fol. 314r.–315r.; APF LDSC. Vol. 110. Fol. 227r.

⁸⁰ APF SOCG. Vol. 652. Fol. 197r.; APF SC FA. Vol. 7. Fol. 467/r.–v., Fol. 651r., Fol. 789r.–790r., Fol. 795/r.–v.

⁸¹ APF LDSC. Vol. 113. Fol. 707r.

⁸² APF SOCG. Vol. 652. Fol. 198r., Fol. 199/r.–v.

jött Gyulafehérvár számára: nemcsak eretnekséggel, hanem szodómiával és korrupcióval is megvádolták őt.⁸³ Ráadásul az 1724-ben újonnan kinevezett és felszentelt erdélyi latin rítusú püspök, Antalffy János (1644–1728), elődjéhez hasonlóan nem igazán szívelte az örmény unitus rítust, és mindent megtett annak érdekében, hogy az örmény unitus egyházat háttérbe szorítsa Erdély területén.⁸⁴ Így támogatta a Minas Paronean ellehetetlenítését megcélzó lépéseket. Azonban a Propaganda Fide nem hitt a Minas személye ellen felhozott (és megkreált) vádaknak, ezért őt feltétlen maradásra szólították fel.⁸⁵ Úgyszintén így cselekedett Xiaç'atur Aṛak'elean is, aki leveleiben nyomatékosan arra kérte Minas Paroneant, hogy a személye ellen indított aljas támadások ellenére maradjon tovább erdélyi (szamosújvári) állomáshelyén, és folytassa a már megkezdett miszcionáriusi, illetve papi szolgálatát az örmények körében. Xiaç'atur Aṛak'elean a neki írt levelében megfogalmazta, hogy ez az egész áldatlan helyzet azért van, mert a gyulafehérvári püspökség pontosan tudja, hogy a Propaganda Fide kis idő múltán a személyével kívánja betölteni az 1715 óta üresen álló örmény unitus püspöki széket. Ez pedig sérti Gyulafehérvár érdekeit.⁸⁶ E kérések és levelek azonban nem érték el a kívánt hatást. Minas Paronean nem bírta a ránehezülő nyomást, és 1724 őszén elhagyta Szamosújvárt, majd Bécsbe, az apostoli nunciátúrára távozott.⁸⁷

Az örmény unitus pap éveken át (1724–1731) tartózkodott a császárvárosban. Ez idő tájt a Propaganda Fide, Girolamo Grimaldi (1674–1733) bécsi apostoli nuncius, Edessa (Osroeni Királyság) címzetes érseke, illetve Xiaç'atur Aṛak'elean több alkalommal is győzködtek, illetve utasították Minas Paroneant, hogy térjen vissza Erdélybe, hogy folytassa megkezdett munkáját.⁸⁸ Sőt, a Propaganda Fide úgy határozott; – az erdélyi latin rítusú püspökség tiltakozása ellenére –, hogy az örmény unitus papnak nagyobb felhatalmazást kíván adományozni. Mitöbb, Minas Paroneant az erdélyi örmények apostoli vikáriusának nevezték ki, valamint kezdeményezték XIII. Benedek (1724–1730) pápánál címzetes püspöki

⁸³ APF ASC. Vol. 96. Fol. 143/v.–114r.; APF SOCG. Vol. 654. Fol. 425/r.–v.; APF SOCG. Vol. 661. Fol. 209r., Fol. 225/r.–v.

⁸⁴ APF SOCG. Vol. 652. Fol. 195/r.–v., Fol. 196r., Fol. 200/r.–v., Fol. 205r.; APF SOCG. Vol. 661. Fol. 217/v.–218r.; APF LDSC. Vol. 121. Fol. 109/r.–v., Fol. 110r.–111r.; GYFL I/4. Vol. 1. Pag. 280.; GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 107/v.; MNL-OL A 57. Vol. 35. No. 76.

⁸⁵ APF ASC. Vol. 93. Fol. 429r.; APF LDSC. Vol. 114. Fol. 345r.–346r.

⁸⁶ APF SOCG. Vol. 652. Fol. 210r.; APF SOCG. Vol. 656. Fol. 427r.; APF LDSC. Vol. 117. Fol. 286/v.–287r.; APF SC FA. Vol. 8. Fol. 333/r.–v., Fol. 789r.–790r.

⁸⁷ APF LDSC. Vol. 121. Fol. 108/v.; APF SC FA. Vol. 9. Fol. 93r.; GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 124r.

⁸⁸ APF ASC. Vol. 96. Fol. 145r.–148r.

kinevezését és felszentelését.⁸⁹ Mindezek ellenére Minas Paronean továbbra sem állt kötélnek. Arra hivatkozott, hogy oly nagy gyűlölet fogadná őt Erdélybe történő esetleges visszatérése alkalmával, hogy egyszerűen még ilyen komoly felhatalmazásokkal felvértezve sem tudná kiteljesíteni papi tevékenységét. Így nem vállalta tovább ezt a feladatot, hanem Konstantinápolyba távozott missziós szolgálatra, és soha többé nem lépett Erdély földjére.⁹⁰

Végül 1728-ban a Propaganda Fide (jóllehet vonakodva és kellenlően) tudomásul vette Minas Paronean döntését, és más személy után kezdett nézni az erdélyi misszió ügyében.⁹¹ A nevezett szentszéki missziós szerv ezt követően Xač'atur Ařak'elean véleményét is kikérte. Ő határozottan és egyértelműen az akkor már 1710 óta püspöki címet viselő és éppen Stanislawóban szolgáló örmény unitus érseki koadjutort, Stefan Stefanowicz Roszkát javasolta, hogy vizitálja az örményeket. Mindent eldöntő érvként szólt mellette, hogy gyermek- és ifjúkorát Erdélyben töltötte, jól ismerte az erdélyi örmény unitus egyház helyzetét, valamint közeli rokona volt a néhai Oxendio Virziresco püspöknek. Ráadásul Xač'atur Ařak'elean szeminarista kora óta jó barátságot ápolt a nevezett örmény főpappal. Sőt, még 1724-ben segítkezett Roszkának az általa latin nyelvből örményre (*grabar*) fordított unitus misekönyv hitelesítésében és kivizsgálásában. Olyannyira, hogy Xač'atur Ařak'elean nemcsak támogatta egykori iskolatársa, Stefan Ste-

⁸⁹ APF ASC. Vol. 96. Fol. 437/v.–440r.; APF ASC. Vol. 98. Fol. 314/v.–321r.; APF ASC. Vol. 99. Fol. 157/v.–158/v.; APF SOCG. Vol. 661. Fol. 206/r.–v., Fol. 207/r.–v., Fol. 208/r.–v., Fol. 209r., Fol. 210/r.–v.+ Fol. 211/v., Fol. 212r., Fol. 220r.–221r., Fol. 226/r.–v., Fol. 227/r.–v.; APF LDSC. Vol. 123. Fol. 23/v.–26r.

⁹⁰ APF ASC. Vol. 101. Fol. 39/r.–v.; APF ASC. Vol. 103. Fol. 481/v.–482/v.; APF SOCG. Vol. 654. Fol. 425/r.–v.; APF SOCG. Vol. 673. Fol. 291/r.–v.; GYFLI/4. Vol. 3. Fol. 124r.

⁹¹ Minas Paronean konstantinápolyi missziója az erdélyihez hasonlóan, ugyancsak balul sült el, és másfél év után, 1733-ban visszatért Bécsbe. Ugyanakkor Falkenstein Adalbert Béla OSB (1661–1739) csanádi püspök a császárvárosból az örmény unitus papot szerteágazó teológiai és nyelvi tudása miatt a saját egyházmegyéjébe hívta missziós szolgálatra. Miután a Propaganda Fide nagy nehezen jóváhagyta a püspök kérelmét, Minas Paronean sikeres térítésekkel folytatott a Bánátban és a Temesközben. Sőt, az 1736. év folyamán rítust váltott és a továbbiakban latin szertartású papként tevékenykedett az akkor éppen újjászervezés és megújulás alatt álló csanádi egyházmegye területén nemcsak Falkenstein, hanem Stanislavich Miklós OFM Conv. (1694–1750) püspök hivatala idején is. Nagy megbecsülésnek és tiszteletnek örvendő Minas Paronean kanonokként hunyt el 1746-ban Temesváron. Sírja a temesvári jezsuita templomban található. Erről ld. bővebben: APF ASC. Vol. 103. Fol. 364r., Fol. 483/v.; APF ASC. Vol. 105. Fol. 63/v.–65r.; APF ASC. Vol. 106. Fol. 103r.–107/v.; APF ASC. Vol. 108. Fol. 287/v.–290r.; APF SOCG. Vol. 686. Fol. 68r., Fol. 70r., Fol. 71/r.–v.+ Fol. 73/v.; APF SOCG. Vol. 697. Fol. 25r.–26/v., Fol. 27/r.–v., Fol. 29/r.–v., Fol. 30r., Fol. 31/r.–v.+ Fol. 32/v., Fol. 33r.–34r., Fol. 35/r.–v., Fol. 36/r.–v., Fol. 37/r.–v., Fol. 38/r.–v.+ Fol. 39/v.; APF LDSC. Vol. 137. Fol. 110/v.–111r., Fol. 194/r.–v., Fol. 284/v.–286/v.; APF LDSC. Vol. 148. Fol. 52r.–53/v.; APF CU. Vol. 6. Fol. 188/r.–v., Fol. 207r.–212r.

fanowicz Roszka unitus püspök fordítói tevékenységét, hanem segítette őt abban, hogy ezt a kötetet majd Erdélyben is elterjessze. Ráadásul, maga a Propaganda Fide külön is a szerzetest kérte fel, hogy vizsgálja ki alaposan a püspök által készített fordítást, amit ő példamutatóan el is végzett. Xaç'atur Aṙak'elean a Propaganda Fidéhez elküldött jelentésében megállapította, hogy a misekönyv kiváló munka és semmiféle eretnek, illetve szakadár szokást nem tartalmaz. Ennek végeredményeként a Propaganda Fide elismerte és hitelesítette e munkát.⁹²

Visszatérve Roszka püspök vizitációjára, a Propaganda Fide elfogadta Xaç'atur Aṙak'elean javaslatát, és csakhamar felvették a kapcsolatot Roszka püspökkel. Azonban, ez nem ígérkezett egyszerűnek. Először is, Roszka püspök közvetlen felettese, Jan Tobiasz Augustynowicz⁹³ (1664–1751) lembergi örmény unitus érsek nem akarta őt elengedni Erdélybe. Azzal érvelt, hogy Roszkára nagyobb szükség van az ő főegyházmegyéjében, mint Erdélyben.⁹⁴ Másodsor, az elhunyt Antalffy János püspök utóda, Sorger/Zorger Gergely György (1665–1739) még elődeinél is szigorúbb örmény-ellenes politikát folytatott, ráadásul az erdélyi örmény egyház teljes latinizációját tűzte ki céljául.⁹⁵ Mindezekon felül a püspök éles konfliktusba került az erdélyi örmény klérus képviselőivel, akik szerinte az eretnekséget terjesztették Erdélyben.⁹⁶ A Propaganda Fidének csak sokadik nekifutásra sikerült meggyőznie a lembergi örmény unitus érseket, hogy engedje el Roszka püspököt Erdélybe vizitálni. Augustynowicz érsek azonban azt a feltételt szabta, hogy Roszkának az egyházlátogatások végeztével haladéktalanul vissza kell térnie a Lengyel-Litván Unió területére.⁹⁷

Roszka püspök 1729 elején indult el Erdélybe, és Csíkszépvíz kivételével végig vizitálta az összes erdélyi örmény kolóniát (Szamosújvárt, Ebesfalvát és

⁹² APF LDSC. Vol. 119. Fol. 160r.; APF LDSC. Vol. 121. Fol. 21/v.; APF SC FA. Vol. 7. Fol. 797/r.–v., Fol. 800r.; Petrowicz, *La chiesa armena in Polonia*, 144–145, 178.

⁹³ Augustynowicz érsek maga is a lembergi Örmény Kollégium növendéke volt, és 1684-ben végzett a neves oktatási intézmény falai között. 1715 óta vezette a lembergi örmény unitus főegyházmegyéjét. Róla lásd még: APF SOCG. AD 1684. Fol. 355/r.–v.; *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi*, Vol. 5. (1667–1730), Remigius Ritzler OFM Conv., Pirminius Seffrin OFM Conv. (ed.), Patavii, Typis et Sumptibus Librariae Regensbergiana, 1952, 221, 243; *Acta Nuntiaturae Poloniae, Tomus XXXIV, Opitius Pallavicini (1680–1688)*, Vol. 5. (1 VII 1684 – 30 XII 1684), Maria Domin (ed.), Cracoviae, Academia Scientiarum et Litterarum Polona, 2021, 376–377.

⁹⁴ APF SC FA. Vol. 9. Fol. 92r., Fol. 93r.–94r., Fol. 250/v., Fol. 252r.; GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 124r.

⁹⁵ APF ASC. Vol. 98. Fol. 314/v.–321r.; APF ASC. Vol. 99. Fol. 534r.; APF SOCG. Vol. 666. Fol. 228r.+ Fol. 231/v.; APF SOCG. Vol. 670/A. Fol. 24/r.–v., APF SC FA. Vol. 10. Fol. 29r.; APF SC FUT. Vol. 5. Fol. 89r., Fol. 90r., Fol. 113r.–114/v., Fol. 444r.

⁹⁶ GYFL I/1a. Pag. 34–35., Pag. 50.; GYFL I/4. Vol. 2. Pag. 148.; GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 126/v.

⁹⁷ APF SC FA. Vol. 9. Fol. 250/v., Fol. 252r.

Gyergyószentmiklóst).⁹⁸ Egyházlátogatásai során megtapasztalta, hogy az erdélyi püspökség vádjai ingatag lábakon állnak. Az erdélyi örményeket ő is hithű katolikusokként írta le, akik makacsul ragaszkodtak az unitus rítusukhoz. Sőt, a hitéletet megerősítendő, az általa vizitált erdélyi örmény közösségekben vallásos társulatokat hívott életre, sőt, nem egynek az alapító okiratát maga fogalmazta meg.⁹⁹ Sőt, 1728-ban – többek között Xač'atur Aṛak'elean hathatós javaslatára –, az újonnan meglepedett ebesfalvi (1733-tól erzsébetvárosi) mechitaristákkal együtt egy terjedelmes és részletes okiratot fogalmazott meg a Propaganda Fide, illetve a gyulafehérvári püspökség számára.¹⁰⁰ Ebben az állt, hogy az erdélyi örmény egyháznak teljes egészében át kell vennie az 1689. évi lembergi örmény unitus főegyházmegyei zsinat téziseit, ahol lényegében az örmény unitus rítus alapjait lefektették. A szentszéki missziós szerv pedig támogatta Roszka javaslatát.¹⁰¹

Míndeközben Roszka, illetve a mechitaristák ebesfalvi tevékenysége Sorger püspök rosszallását váltotta ki.¹⁰² Az erdélyi latin rítusú főpap azzal a képtelenséggel vádolta meg Roszka püspököt, hogy valójában az örmény eretnekséget

⁹⁸ APF ASC. Vol. 95. Fol. 49/v.–50r.; APF ASC. Vol. 96. Fol. 143/v.–144r.; APF SOCG. Fol. 646. Fol. 143r.; APF SOCG. Vol. 664. Fol. 53r., 54r.–59/v., APF SOCG. Vol. 691. Fol. 275/r.–v.+ Fol. 276/v., APF LDSC. Vol. 119. Fol. 21/v.–22/v., Fol. 320/r.–v.; APF LDSC. Vol. 123. Fol. 276r.–277r.; GYFL I/1a. Pag. 30., Pag. 41.; GYFL I/4. Vol. 1. Fol. 259–269.; GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 99r., Fol. 101/v.; Erről ld. még röviden: Kovács Bálint: Az erdélyi örmények interregionális kapcsolatai a 17–18. században, in Óze Sándor–Kovács Bálint (szerk.), *Örmény Diaszpóra a Kárpát-medencében II.*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2007 (Művelődéstörténeti Műhely, Felekezeti és identitás, 2), 40–41.

⁹⁹ APF ASC. Vol. 98. Fol. 314/v.–321r.; APF SOCG. Vol. 652. Fol. 191/r.–v.; APF SOCG. Vol. 656. Fol. 427/v.–428r.; APF SOCG. Vol. 661. Fol. 209/v.; APF Lettere SC. Vol. 126. Fol. 16/r.–v.; APF SC FA. Vol. 9. Fol. 253r., Fol. 603r.; GYFL I/1a. Pag. 41., Pag. 49–50., Pag. 181.; GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 104r., Fol. 104/v.–107r., Fol. 107/r.–v., Fol. 108/r.–v., Fol. 109r.–111/v., Fol. 111/v.–112r., Fol. 117/v.–119r., Fol. 124r.; GYFL I/4. Vol. 7. Pag. 262–263., Pag. 265–266.; *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek*, 81–86, 92–94.

¹⁰⁰ APF ASC. Vol. 98. Fol. 513/r.–v.; APF ASC. Vol. 99. Fol. 9/v.–10/v., Fol. 534r.; APF SOCG. Vol. 662. Fol. 254/r.–v.; APF SOCG. Vol. 663. Fol. 19/r.–v.; APF SOCG. Vol. 666. Fol. 228r.+ Fol. 231/v.; APF LDSC. Vol. 126. Fol. 84r.–85/v.; APF LDSC. Vol. 128. Pag. 13–14.; GYFL I/1a. Pag. 181., Pag. 227.

¹⁰¹ APF ASC. Vol. 57. Fol. 125r.–127/v.; APF ASC. 59. Fol. 83r.; APF SOCG. Vol. 504. Fol. 104/r.–v.; APF CP. Vol. 29. Fol. 629r., Fol. 638r.; APF SC FA. Vol. 4. Fol. 124/r.–v., Fol. 125/r.–v., Fol. 128/r.–v., Fol. 130r., Fol. 148/r.–v., Fol. 597r.–598r.+ Fol. 604/v.; AAV ANVAR. Vol. 107. Fol. 151r.–152/v., Fol. 514r.–515/v.; GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 99r.–101/v., Fol. 101/v.–104/v.; Lukás Fokolean: Mxit'ar Abbahayr ew T'ransilvanioy Mxi'arean Aṛak'elut'can (1723–1736) [Mxit'ar főpapát és a mechitaristák erdélyi missziója, 1723–1736], *Bazmavép*, 143(1985/3–4), 267–293; Nagy: *Az erdélyi örmények katolizációjá*, 96–104; Nagy: *Lembergben kezdődött*, 109–115.

¹⁰² APF SOCG. Vol. 670. Fol. 291/r.–v.; APF SOCG. Vol. 670/A. Fol. 23/r.–v., Fol. 24/r.–v., Fol. 25/r.–v.+ Fol. 26/v.

akarja újból elterjeszteni Erdélyben, és ezzel aláásni a katolikus egyház tekintélyét. Sorger szerint az örmény unitus rítus léte Erdélyben veszélyt jelent a katolicizmusra. A Roszka által megfogalmazott okiratot Sorger püspök egyöntetűen eretnek dokumentumnak bélyegezte. Sőt, azzal támadta meg a Propaganda Fidét, hogy tulajdonképpen egy eretnkséget terjesztő főpapot támogatott, és pénzelt.¹⁰³

Mindenesetre tény, hogy Roszka erdélyi jelenlétét és tevékenységét veszélyesnek ítélték meg Gyulafehérváron. Attól tartottak, hogy Roszka ténylegesen az erdélyi örmények apostoli vikáriusa és püspöke lehet, ami által újból elterjedhet az állítólagos eretnkség, illetve szakadárság a közösségben. Ezzel a híreszteléssel maga Roszka püspök is szembesült, és az 1730. év legelején az erdélyi hívek esdeklő kérése ellenére – valamint Augustynowicz lemergi örmény unitus érsek nyomatékos kérésére – visszatért Stanislawówba. Távozásának oka egyértelműen az volt, hogy további jelenlétével nem akarta az amúgy is feszült és konfliktussal terhelt helyzetet még inkább élezni Sorger püspökkel.¹⁰⁴

Ugyanakkor, hazatértét követően Roszka püspök részletes és egyúttal átfogó jelentéseket írt erdélyi vizitációjáról, valamint tapasztalatairól a Propaganda Fidének. Ezekben kendőzetlen őszinteséggel leírta, hogy Erdélyben az örmények csak úgy maradhatnak fenn, ha nem zaklatják őket unitus vallásgyakorlatukban, illetve betöltik végre az 1715 óta üresen álló címzetes püspöki hivatalukat. Ez utóbbi nagybátyja, Oxendio Virziresco püspök halála óta nem történt meg, és ezt Roszka püspök ugyancsak tarthatatlannak ítélte meg. Ezért véleménye szerint semmiképp sem szabad hagyni, illetve engedni, hogy az erdélyi latin rítusú püspökség kiterjessze az örményekre önkényesen a saját egyházi joghatóságát, mert az kifejezetten végzetesnek bizonyulhat számukra. Más szóval, az egyházi joghatóság (önkéntes) erőltetett kiterjesztése és az erőszakos latinizáció teljes mértékben háttérbe szoríthatja az örmény nyelvet és kultúrát Erdélyben, ami néhány évtized alatt a tényleges asszimilációjukhoz vezethet. Végül leveleiben ismételtelen kihangsúlyozta, hogy az örmények a 17. század vége óta semmilyen körülmények között sem voltak eretneknek. Leírta továbbá, hogy az állítólagos hittagadásokat nem tapasztalta a köreikben. Ezt is az erdélyi katolikus püspökség koholmányának vélte, amit ürügyként használtak fel az örmények ellenében.¹⁰⁵ Arról is írt, hogy vizitációja során Sorger püspök folyamatosan zaklatta őt embereivel, és mindent megtett annak érdekében, hogy elüldözze őt Erdélyből. Hosszas leveleinek a legvégén Roszka püspök ismételtelen felhívta a Propaganda

¹⁰³ APF LDSC. Vol. 132. Fol. 244r.–245r.; APF LDSC. Vol. 135. Fol. 135r.–136r.; APF LDSC. Vol. 137. Fol. 194/r.–v., Fol. 237r.–239r.

¹⁰⁴ APF SC FA. Vol. 9. Fol. 251r.

¹⁰⁵ APF SOCG. Vol. 652. Fol. 198r.–211/v.; GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 124r.–125r., Fol. 125/v.

Fide figyelmét arra, hogy az erdélyi örmények körében nagyon kevés a pap, és többségük is már idős korban van. Ezért arra kérte a szentszéki missziós szervert, hogy fokozottabb figyelmet szenteljen a képzett unitus papok utánpótlásának is. A jelentéseinek a legfőbb mondanivalója az volt, hogy minél előbb ki kell nevezni az örmény unitus püspököt az erdélyi örmények élére.¹⁰⁶

A Propaganda Fide figyelembe vette Roszka véleményét, és kikérte Xač'atur Aراك'elean tanácsát is ez ügyben.¹⁰⁷ Az örmény unitus szerzetes szintén osztotta Roszka püspök-jelentéseiben leírt aggodalmát. Sőt, támogatta az erdélyi örmény püspöki szék betöltését. Ő azt a javaslatot tette, hogy erre mindenképp Roszka püspök lenne a legalkalmasabb jelölt. A Propaganda Fide fontolóra vette Xač'atur Aراك'elean javaslatait, és (újból) felvette ez ügyben a kapcsolatot Roszka püspökkel. 1730–1733 között a Propaganda Fide, a bécsi és varsói apostoli nunciatúra, valamint a lengyeli örmény unitus érsekség között sűrű levélváltások történtek. A két nunciatúra és a Propaganda Fide támogatta Roszka jelölését. Augustynowicz érsek viszont kezdetben elzárkózott ettől, de később, a Propaganda Fide-vel történő egyeztetéseket követően ő maga is beadta a derekát, hogy Roszkat nevezzék ki az erdélyi örmények apostoli vikáriusának és címzetes unitus püspökének.¹⁰⁸

Azonban Roszka püspök nem fogadta el ezt a megfizető felkérést. Egyrészt, személyét túlságosan is konfrontatívnak tartotta, ráadásul kifejezetten haragban állt a Sorger Gergely vezette erdélyi püspökséggel. Másrészt, meglátása szerint a címzetes püspöki hivatalra a legalkalmasabb személyeket mindenképp az erdélyi örmény unitus klérusból kell kiválasztani. Harmadrészt, a felkérést megromlott egészségi állapotára hivatkozva is el kellett utasítania, ugyanis évek óta erős köszvény kínozza a testét és a lelkét. A Propaganda Fide tudomásul vette Roszka döntését, és más jelöltek után nézett.¹⁰⁹ Mindenestre több, mint

¹⁰⁶ APF ASC. Vol. 99. Fol. 278r., Fol. 281/r.-v., Fol. 333/v.-334r., Fol. 491r.; APF ASC. Vol. 101. Fol. 427/r.-v., Fol. 429/r.-v.; APF ASC. Vol. 102. Fol. 120r.; APF ASC. Vol. 103. Fol. 481/v.-483/v.; APF SOCG. Vol. 664. Fol. 129/r.-v.+ Fol. 130/v., Fol. 504/r.-v.+ Fol. 505/v., Fol. 530r.+ Fol. 531/v.; APF SOCG. Vol. 665. Fol. 12r., Fol. 13/r.-v.+ Fol. 15/v.; APF SOCG. Vol. 670. Fol. 773/r.-v.+ Fol. 776/v.; APF SOCG. Vol. 670/A. Fol. 13r., Fol. 14r.+ Fol. 16/v.; APF SC FA. Vol. 9. Fol. 250/r.-v., Fol. 251r.-252r.; GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 124r.-125/r.

¹⁰⁷ APF SOCG. Vol. 661. Fol. 206r.-210r.

¹⁰⁸ APF ASC. Vol. 102. Fol. 362r.; APF SOCG. Vol. 673. Fol. 191r. + Fol. 192/v., Fol. 291/r.-v.; APF SC FA. Vol. 9. Fol. 474/r.-v., Fol. 596/r.-v., Fol. 601r., Fol. 604r.; GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 126r., Fol. 126/r.-v.

¹⁰⁹ APF ASC. Vol. 103. Fol. 481/v.-483/v., Fol. 245r., Fol. 564r.-566/v.; APF SOCG. Vol. 691. Fol. 274/r.-v., Fol. 275/r.-v.; APF LDSC. Vol. 135. Fol. 237r.-238r., Fol. 238/r.-v., Fol. 238/v.-239r.; APF LDSC. Vol. 137. Fol. 27r.-29r., Fol. 110/v.-111r., Fol. 194/r.-v., Fol. 237r.-239r.; APF SC FA. Vol. 9. Fol. 475/r.-v.

egy évtizedig tartó kötélhúzás kezdődött el a gyulafehérvári püspökség, a Propaganda Fide, a bécsi és a varsói apostoli nunciatúra, valamint a bécsi udvar között az erdélyi örmény unitus (címetes) püspöki „szék” betöltése körül. Ennek a pontos folyamatát és hátterét a történettudomány még nem tisztázta, illetve nem tanulmányozta körültekintően. Értelemszerűen Sorger Gergely és utóda, báró Klobusiczky Ferenc (1707–1760) püspök (későbbi kalocsai érsek) is mindvégig ez ellen ágált.¹¹⁰ Ugyanakkor Xiaç'atur Aṛak'elean aktív részese volt ezeknek az egyeztetéseknek, és próbált közvetíteni a felek között. Ő természetesen mindvégig állhatatosan kitartott az örmény püspöki hivatal újbóli betöltése mellett.¹¹¹

Mindazonáltal, a folyamatos egyeztetések, viták, veszekedések és utazások felemésztették az idős örmény unitus szerzetes egészségét, és a tárgyalások kelles közepén Xiaç'atur Aṛak'elean 1740. május 7-én Velencében eltávozott az élők sorából.¹¹² Néhány nappal később a velencei Szent Kereszt örmény unitus templom kriptájában helyezték őt örök nyugalomra. Magát a gyászszertartást a mechitarista rend névadó és alapító főapátja, Mxit'ar Manukean Sebastac'i OMech. (1676–1749) vezette.¹¹³ Halálának híret Giovanni Francesco Stoppani (1695–1774) velencei apostoli nuncius, Corinthus címetes érseke (későbbi bíboros) jelentette Rómába.¹¹⁴

A Propaganda Fide Vincenzo Petra (1662–1747) bíboros-prefektus, Palestrina püspöke és Filippo Maria de Monti (1675–1754) titkár (későbbi bíboros) vezetett általános ülése majd fél évvel később, 1740. november 14-én tárgyalta a halálát. Munkásságáról külön, terjedelmes jegyzőkönyv készült, amelyben megemlékeztek Xiaç'atur Aṛak'eleanak a katolikus egyházért tett nagy szolgálatairól. A szentszéki missziós szerv teljes mértékben tisztában volt azzal, hogy Xiaç'atur Aṛak'elean személyében egy nagyon fontos és hatalmas tudású (pótolhatatlan) teológust veszített el, aki nagyon sokat tett az örmény unitus egyház megerősítésé-

¹¹⁰ APF ASC. Vol. 111. Fol. 331r.–335/v.; APF SOCG. Vol. 704. Fol. 52/r.–v., Fol. 53/r.–v.+ Fol. 55/v.; APF SOCG. Vol. 708. Fol. 364r.–366r., Fol. 367r., Fol. 368/r.–v., Fol. 369r.–370/v., Fol. 373r., Fol. 377/r.–v., Fol. 380r.–381r., Fol. 383/r.–v., Fol. 385/r.–v., Fol. 387/r.–v.; APF SOCG. Vol. 710. Fol. 148/r.–v.; APF SOCG. Vol. 713. Fol. 382/r.–v., Fol. 383/r.–v., Fol. 384/r.–v.+ Fol. 387/v.; APF SC FA. Vol. 9. Fol. 579/r.–v.; APF SC FÜT. Vol. 5 Fol. 105/r.–v., 113r.–114/v.; GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 100/v.; Erről lásd még röviden: Nagy: *Az elképzelt „Aranykor”, 277–279.*

¹¹¹ APF ASC. Vol. 107. Fol. 300r.–302r.; APF SOCG. Vol. 677. Fol. 78r.+ Fol. 80/v., Fol. 79r.+ Fol. 81/v.; APF SOCG. Vol. 681. Fol. 240r.+ Fol. 243/v., Fol. 241r.–242r.; APF LDSC. Vol. 143. Fol. 215/v.–216r.; APF SC FA. Vol. 10. Fol. 29r.–30r., Fol. 284r., Fol. 299r.

¹¹² APF SOCG. Vol. 704. Fol. 92r.–93/v., Fol. 94/r.–v.; APF SC FA. Vol. 10. Fol. 377/r.–v.; JTMRL V/1. No. 1740/II. Pag. 97.

¹¹³ APF SOCG. Vol. 704. Fol. 95r.–96r.

¹¹⁴ APF LDSC. Vol. 153. Fol. 82/v.–83r.

séért, valamint az akkor éles támadásoknak kitett, Rómához hű erdélyi örmény egyház megmaradásáért.¹¹⁵

Összefoglalva, az Apostoli Szentszéken Xač'atur Ařak'elean mechtarista szerzetest az örmény unitus (katolikus) egyház egyik legfontosabb kulcsfigurájaként tartották számon a 18. század első harmadában. A Propaganda Fide örmény miszsiós kérdésekben, továbbá az örmény unitus papképzésben, apostoli vizitációk, valamint püspök kinevezések (és jelöltségek) ügyében rendszeresen kikérte a véleményét. Ennek okán Rómában személyére az örmény unitus egyházi ügyekben járatos „szürke eminenciásként” tekintettek.

Haláláig szinte végig kapcsolatban maradt az erdélyi örmény közösséggel. Fontos szerepet játszott az Oxendio Virziresco püspök halála után kialakult egyházi feszültségek kezelésében, illetve azoknak a kiélezésében, ha úgy látta, hogy a Rómához hű erdélyi örmény egyház létét tényleges veszély fenyegeti. Ezért is vállalt fel (olykor éles) konfliktusokat Mártonffy György, Antalffy János, Sorger Gergely György és Klobusiczky Ferenc erdélyi latin rítusú püspökökkel. Ezen túlmenően támogatta az ínséges paphiányban szenvedő örmény klérus utánpótlásának a rendezését: számos alkalommal írt ajánlóleveleket erdélyi örmény fiatalok számára, hogy Lembergben, az Örmény Kollégiumba vagy Rómában, a Collegium Urbanumba nyerjenek felvételt teológiai tanulmányok folytatása céljából. Ő javasolta azt is, hogy Erdélyben folyamatos legyen az örmények körében az Apostoli Szentszék jelenléte, és ha szükséges, maga Róma is vállaljon fel konfliktusokat az egyre erőteljesebb latinizációs egyházpolitikát folytató gyulafehérvári püspökség ellenében. Ezen túlmenően Xač'atur Ařak'elean oroszánrészt vállalt abban, hogy 1728-ban Gyulafehérvár tiltakozása ellenére a tanítással is foglalkozó örmény unitus mechtarista szerzetesrend megtelepedjen, apátságot és iskolát alapítson Ebesfalván (Erzsébetvárosban).¹¹⁶ Ezen kívül mindent megtett annak érdekében, hogy az erdélyi örmény unitus püspöki szék betöltésére kerüljön, s ez ügyben gyakran egyeztetett, utazott és tárgyalt az illetékes egyházi, illetve világi hatóságokkal.

Xač'atur Ařak'elean, Stefan Stefanowicz Roszka püspökkel együtt az első olyan örmény unitus egyházi ember volt, aki felismerte annak veszélyét, hogy az eltűnt latinizációs egyházpolitika erőltetése, valamint a közvetlenül az Apostoli Szentszéknek alárendelt unitus (címzetes) püspöki hivatal be nem töltése miatt végleg elsorvadhat az akkor még eleven ősi örmény kultúra Erdély területén. Az erdélyi örmények tényleges fizikai megmaradásának egyedüli garanciáját ő szintén az unitus rítus szabad gyakorlásában és a (címzetes) püspöki hivatal mielőb-

¹¹⁵ APF ASC. Vol. 110. Fol. 207/v.–212r.; APF SOCG. Vol. 704. Fol. 98r.+ Fol. 99/v.

¹¹⁶ APF SC FA. Vol. 12. Fol. 9/r.–v.

bi folyamatos, illetve végleges működésében látta. Xač'atur Ařak'elean ugyanis megérezte, hogy az erdélyi örménység már a 18. század első harmadában súlyosan ki volt téve a teljes kulturális és nyelvi asszimiláció veszélyének.

1740-ben bekövetkezett halálával személyében egy nagyon fontos és egyúttal befolyásos támogatót veszített el az örmény unitus egyház Erdélyben. S mindez akkor történt, amikor belátható távolságba került az 1715 óta üresen álló örmény unitus püspöki hivatal végleges betöltése és a megfelelő személy kinevezése.

PRIMÉR FORRÁSOK

Levéltári források

- AAV = Archivio Apostolico [Segreto] Vaticano, Città del Vaticano, (Vatikán)
AAV ANVAR. = Archivio della Nunziatura Apostolica in Varsavia [Polonia]. Vol. 98, 107, 177, 183/A.
AAV ANV. = Archivio della Nunziatura Apostolica in Vienna. Vol. 196.
AAV SSP. = Segreteria di Stato. Polonia. Vol. 100, 101, 102, 103, 185.
ACDF = Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede, Città del Vaticano, (Vatikán)
ACDF SS. = Stanza Storica. UV 59. Nr. 18.
AGT = Archivio Generale dei Teatini, Roma, (Olaszország)
AGT CL. = Collegio di Leopoli. Portfolio. No. 1.
APF = Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione o di „Propaganda Fide”, Roma, (Olaszország)
APF ASC. = Acta Sacrae Congregationis. Vol. 32, 47, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 74, 80, 82, 85, 86, 87, 89/I, 89/II, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 98, 99, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111.
APF CP. = Congregazioni Particolari. Vol. 29, 31, 64, 100, 133.
APF CU. = Collegio Urbano. Vol. 1, 2, 3, 4, 5, 6.
APF CV. = Collegi Vari. Vol. 2.
APF FV. = Fondo di Vienna. Vol. 6, 8, 43.
APF FVC. = Fondo Visite e Collegi. Vol. 21.
APF ID. = Istruzioni Diverse. Vol. B.
APF LDSC. = Lettere e Decreti della Sacra Congregazione Vol. 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 79, 81, 83, 101, 104, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 117, 119, 121, 123, 126, 128, 132, 135, 137, 143, 148, 153.
APF MV. = Miscellanea Varie. Vol. 10.
APF Ospizi. Vol. 1.
APF SC FA. = Scritture riferite nei Congressi – Fondo Armeni. Vol. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 16.

- APF SC FGCDSTU. = Scritture riferite nei Congressi – Fondo Greci di Croazia, Dalmazia, Schiavonia, Transilvania ed Ungheria. Vol. 1.
- APF SC FM. = Scritture riferite nei Congressi – Fondo Moldavia. Vol. 1, 2, 3.
- APF SC FMPR. = Scritture riferite nei Congressi – Fondo Moscovia, Polonia e Rutheni. Vol. 1, 2, 3.
- APF SC FUT. = Scritture riferite nei Congressi – Fondo Ungheria e Transilvania. Vol. 3, 4, 5.
- APF SOCG. = Scritture Originali riferite nei Congregazioni Generali. Vol. 471, 482, 483, 484, 487, 488, 490, 491, 492, 493, 494, 495/A, 495/B, 496, 497, 500, 503, 504, 506, 507, 510, 512, 514, 518, 520, 522, 526, 532, 535, 537, 557, 562, 572, 587, 598, 599, 600, 601, 603, 604, 605, 617, 618, 620, 622, 623, 627, 628, 632, 633, 646, 652, 654, 656, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 670/A, 670, 673, 677, 681, 686, 691, 697, 704, 708, 710, 713.
- APF SOCG. AN 1684. = Scritture Originali riferite nei Congregazioni Generali. – Catalogus Personarum Collegii Pontifici Leopoliensis Armeni; A Calendis Anni 1684 ad Finem Decembris.
- APMV = Archivio dei Padri Mechitaristi di Venezia, Venezia, (Olaszország)
- APMV MS. = Manuscripta. No. 771, 775.
- ARSI = Archivum Romanum Societatis Iesu, Roma, (Olaszország)
- ARSI FAH. = Fondo Austria. Historia. Vol. 149, 152, 155, 176.
- BMK = Bibliothek des Mechitaristenklosters, Wien (Bécs), (Ausztria)
- BMK MS. = Manuscripta. No. 331, 511.
- ELTE EKK = Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Kézirattár, Bp.
- ELTE EKK CH. = Collectio Hevenesiana. Cod. 8, 15, 16, 21, 24, 26.
- ELTE EKK CK. A. = Collectio Kaprinayana. Első Sorozat. Cod. 11.
- ELTE EKK CK. B. = Collectio Kaprinayana. Második Sorozat. Cod. 20.
- ELTE EKK G. = Historia – Res Transylvanica. Vol. 522.
- GYFL = Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár, Gyulafehérvár (Alba Iulia), (Románia)
- GYFL I/1a. = Püspöki iratok, 1222–1778; Iktatókönyv.
- GYFL I/4. = Canonica Visitationes. Vol. 1, 2, 3, 7.
- JTMRL = Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára, Bp.
- JTMRL IV. = Lukácsi László Rendtörténeti Gyűjtemény. No. 212/b.
- JTMRL V/1. = Gyűjtemények – Rendtörténeti Gyűjtemény, Litterae Annuae – Fotómásolatok. No. 1740/II.
- MAMAT = Surb Mesrop Maštoc' Anwan Matenadaran [Szent Mesrop Maštoc'-ról elnevezett Örmény Nemzeti Levéltár], Erewan (Örményország).
- MAMAT MS. = Manuscripta/Jeřagrer [Kéziratok]. No. 1512, 3912, 9484, 9748.
- MNL-OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, Budapest, (Magyarország)
- MNL A 57. = Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri Regii – Királyi Könyvek. Vol. 20, 24, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35.
- PL = Prímási Levéltár, Esztergom, (Magyarország)
- PL AEV SPKer. = Archivum Ecclesiasticum Vetus – Sub Primate Keresztély. No. 477.
- PL AEV SPKoll. = Archivum Ecclesiasticum Vetus – Sub Primate Kollonich. No. 361.
- PL AEV SPSZ. = Archivum Ecclesiasticum Vetus – Sub Primate Széchenyi. No. 273/4.2., 274/4.1.

Kiadott források

- Acta Nuntiaturae Polonae, Tomus XXXIV, Opitius Pallavicini (1680–1688), Vol. 4. (2 I 1682 – 29 VI 1682)*, Maria Domin (ed.), Romae, Institutum Historicum Polonicum Romae, 2002.
- Acta Nuntiaturae Polonae, Tomus XXXIV, Opitius Pallavicini (1680–1688), Vol. 5. (1 VII 1682 – 31 XII 1682)*, Maria Domin (ed.), Cracoviae, Academia Scientiarum et Litterarum Polona, 2005.
- Acta Nuntiaturae Polonae, Tomus XLIII. Benedictus Odescalchi-Erba (1711–1713). Vol. 1. (5 IX 1711 – 31 XII 1712)*, Józef Andrzej Gierowski–Jan Kopiec (ed.), Cracoviae, Academia Scientiarum et Litterarum Polona, 2009.
- Acta Nuntiaturae Polonae, Tomus XXXIV, Opitius Pallavicini (1680–1688), Vol. 5. (1 VII 1684 – 30 XII 1684)*, Maria DOMIN (ed.), Cracoviae, Academia Scientiarum et Litterarum Polona, 2021.
- Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok*, 1. kötet (1727–1737), Kovács András–Kovács Zsolt (szerk.), Kolozsvár, Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, 2002 (Erdélyi művelődéstörténeti források).
- Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi, Vol. 5. (1667–1730)*, Remigius Ritzler OFM Conv.–Pirminius Sefrin OFM Conv. (ed.), Patavii, Typis et Sumptibus Librariae Regensbergiana, 1952.
- Litterae missionarium de Hungaria et Transylvania (1572–1717)*, Vol. 4., György István Tóth, (ed.), Róma–Budapest, RMA–METEM–MTA TTI, 2005 (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma, Fontes, 4).
- Kamenic': Taregirk' Hayoc' Lebastani ev Rumeniyoj* [A Kamienieci/ Kamjanyeci Krónika: a lengyelországi és romániai örmények évkönyvei], Łewond Ališan OMech. (ašx.), Venetik, Mxit'arean Tparan, 1896.
- Step'anosi Rōšk'ay Žamanakagrut'ivn kam tarekank' ekelec'akank'* [Step'anos Rōšk'ay: Kronológia, avagy egyházi évkönyvek], Hamazasp Anton Oskean OMech. (ašx.), Vienna, Mxit'arean Tparan, 1964.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ASLANIAN, Sebouh David: Reader Response and the Circulation of Mkhitarist Books across the Armenian Communities of the Early Modern Indian Ocean, *Journal of the Society for Armenian Studies*, 22(2013), 31–70.
- ASLANIAN, Sebouh David: „Prepared in the Language of Hagarites”: Abbot Mkhitar's 1727 Armeno-Turkish Grammar, *Journal of the Society for Armenian Studies* 25(2016), 54–86.
- ASLANIAN, Sebouh David: „Many Have Come Here and Have Deceived Us.” Some Notes on Asateur Vardapet (1644–1728), An Itinerant Armenian Monk in Europe, *Handés Amsoreay – Zeitschrift Für Armenische Philologie* 133(2019/1–12), 134–194.
- BLAŽEJOVSKYJ, Dmytro: *Ukrainian and Armenian Pontifical Seminaries of Lviv (1665–1784)*, Rome, PP Basiliani, 1975 (Analecta OSBM, Series 2; Sectio 1., Vol. 29.).

- FOKOLEAN, Łukas: Mxit'ar Abbahayr ew T'ransilvanioy Mxi'arean Ařak'elut'ean (1723–1736) [Mxit'ar főapát és a mechitaristák erdélyi missziója, 1723–1736], *Bazmavep*, 143 (1985/3–4), 267–293.
- FAZEKAS István: *A bécsi Pázmáneum magyarországi hallgatói, 1623–1918 (1951) – Matricula collegii Pazmanieni Viennensis*, Budapest, ELTE Levéltár, 2003 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 8).
- GALLA Ferenc: *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században*, s. a. r. Fazekas István, Budapest–Róma, PPKÉ BTK, 2005 (Collectanea Vaticana Hungariae, 2).
- GALLA Ferenc: *Pálos missziók Magyarországon a 17–18. században*, s. a. r. Fazekas István, Budapest–Róma, Gondolat, 2015 (Collectanea Vaticana Hungariae, 11).
- HOFFMANN, Gregorio: *Il Vicariato Apostolico di Costantinopoli 1453–1830*, Roma, Pontificio Institutum Orientalium Studiorum, 1935 (Orientalia Christiana Analecta, 103).
- KÉVORKIAN, Raymond Haroutioun: Livre missionnaire et enseignement catholique chez les Arméniens, 1583–1700, *Revue des Études Arméniennes – N. S.* 17(1983), 572–595.
- KÉVORKIAN, Raymond Haroutioun: Documents archives français sur le Patriarcat arménien de Constantinople (1701–1714), *Revue des Études Arméniennes – N. S.* 19(1985), 351–370.
- KÉVORKIAN, Raymond Haroutioun: Le Patriarcat arménien de Constantinople et l'Occident catholique au XVIIe siècle, *Revue de Monde Arménien moderne et contemporain*, 1(1994), 19–29.
- KOVÁCS, Bálint: Über Rom nach Siebenbürgen. Der armenische Missionar Minas Barun und die Siebenbürger armenische Kirche in den ersten Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts, *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 29(2006/1), 18–24.
- KOVÁCS Bálint: Az erdélyi örmény katolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide, in Őze Sándor–Kovács Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2006 (Művelődéstörténeti Műhely, Felekezet és identitás), 47–68.
- KOVÁCS Bálint: Az erdélyi örmények interregionális kapcsolatai a 17–18. században, in Őze Sándor–Kovács Bálint (szerk.), *Örmény Diaszpóra a Kárpát-medencében II.*, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2007 (Művelődéstörténeti Műhely, Felekezet és identitás, 2), 30–46.
- KOVÁCS Bálint: Az erzsébetvárosi örmény könyvtár, *Erdély Múzeum* 74(2012/2), 68–89.
- KRIKORIAN, Mesrob K.: Calcedonia: storia, conflitti cristologici e riconciliazione, in Antonio DUCAY (a cura di.): *Il Concilio di Calcedonia 1550 anni dopo*, Città del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana, 2003 (Pontificia Università della Santa Croce), 114–137.
- LUKÁCSY, Christophorus: *Historia Armenorum Transilvaniae a primordiis usque nostram memoriam e fontibus et documentis antea ineditis elaborata*, Viennae, Typis Congregationis Mechitaristicae, 1859.
- MIHALIK Béla Vilmos: A Szentszék és az erdélyi katolikus restauráció ügye. Illyés András erdélyi püspök kinevezési ügye, in Diós Dávid, Marton József (szerk.): *Catholice reformare: a katolikus egyház a fejedelemség korában*, Budapest–Köln, Szent István Társulat–Verbum, 2018, 283–304.

- MNACAKANYAN, Piruza: Księga zgonów parafii ormiańskokatolickiej w Stanisławowie, in Krzysztof Stopka (pod. red.): *Lebahayer – Czasopismo poświęcone dziejom Ormian Polskich*, Kraków, Księgarnia Akademicka, 2010 (Historia Iagellonica, 1), 123–133.
- MOLNÁR Antal: *Lebetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*, Budapest, L'Harmattan, 2009 (TDI Könyvek, 8).
- NAGY Kornél: Errores et abusus inter Armenos Transilvaniae vigentes 1719-ből és a khalkédónizmus kérdése, in Óze Sándor–Kovács Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II.*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2007 (Művelődéstörténeti Műhely. Fellekezet és identitás, 2), 156–169.
- NAGY Kornél: Emlékirat az erdélyi örmények egyházáról (Az 1693. évi Fidelis relatio), *Történelmi Szemle* 50(2008/2), 251–285.
- NAGY Kornél: Az Elia Mendrul-ügy. A beszercei örmény viszály története (1697–1700), *Századok*, 143(2009/4), 945–974.
- NAGY, Kornél: Did Vardapet Minas, Bishop of the Armenians in Transylvania, Make a Confession of Faith in the Roman Catholic Church in 1686?, *Haigazian – Armenological Review* 31(2011), 427–442.
- NAGY Kornél: *Az erdélyi örmények katolizációja (1685–1715)*, Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézete, 2012 (Történelmi Emlékek – Értékezesek).
- NAGY Kornél: Túlélésre kényszerítve. Az örménység az újkor hajnalán, *Világtörténet* 36 (2014/3), 367–380.
- NAGY Kornél: Mártonffy György püspök és az erdélyi örmények, *Erdélyi Múzeum* 78 (2016/1), 68–84.
- NAGY Kornél: Andrea Santacroce bécsi apostoli nuncius és az erdélyi örmények egyháza, *Erdélyi Múzeum* 79(2017/1), 102–117.
- NAGY Kornél: Egy 17. századi örmény katolikus Breviárium az MTA Könyvtárának a Keleti Gyűjteményében, *Magyar Könyvszemle* 133(2017/2), 197–212.
- NAGY Kornél: Az elképzelt „Aranykor”, Az erdélyi örmény katolikus (unitus) egyház a 18. században, *Történelmi Szemle* 61(2019/2), 267–284.
- NAGY Kornél: Mártonffy György erdélyi püspök 1720. évi kiadatlan levele az erdélyi örményekről, *Lymbus – Magyarástudományi közlemények* 17(2019), 451–466.
- NAGY, Kornél: The Foundation of Armenian (Ruthenian) College of L'viv (Lemberg) (1664–1681), *Eastern Theological Journal* 6(2020/1), 35–75.
- NAGY Kornél: *Lembergben kezdődött... Az örménykatolikus egyház születése*, Nyíregyháza, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 2020 (Collectanea Athanasiana, I; Studia, 12).
- NAGY Kornél: Andrea Santacroce bécsi apostoli nuncius 1698. évi kiadatlan levele az erdélyi örmény egyházi viszály kivizsgálása ügyében, *Lymbus – Magyarástudományi Közlemények* 18(2020), 317–334.
- OHANJANYAN, Anna: Creedal Controversies among Armenians in the Seventeenth-Century Ottoman Empire. Eremiyah Č'elēpi K'ēōmiwrčean's Polemical Writing against Suk'ias Prusac'i, *Journal of the Society for Armenian Studies* 27(2020), 7–69.

- PETROWICZ, Gregorio: *La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi, Parte terza 1686–1954*, Roma, Pontificio Institutum Orientalium Studiorum, 1988 (Studia Ecclesiastica 17., Historica, Vol. 10.).
- STOPKA, Krzysztof: *Armenia Christiana, Armenian Religious Identity and the Churches of Constantinople and Rome (4th–15th Centuries)*, Kraków, Jagellonian University Press, 2017 (Jagellonian Studies in History, 8).
- TOURNEBIZE, François: Araǰelian Khatchatur, in Alfred Baudrillart, Albert Vogt–Urban Roziès (éds.): *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastique*, 3., Paris, Letouzey et Ané Éditeurs, 1912, 1436–1438.

ABSTRACT

Kornél Nagy: *Xač'atur Aṙak'elean OMeč (1666–1740), An Armenian Uniate (Catholic) Missionary and His Relations to the Armenians in Transylvania*

The present study is primarily dedicated to the Mechitarist Father (Monk and Vardapet) Xač'atur Aṙak'elean's relations with the Armenian community in Transylvania from church-historical point of view, resting upon the partly discovered and entirely undiscovered documents kept at archives in Hungary and foreign countries, such as Armenia, Austria, Italy, Romania (Transylvania), and the Vatican City. According to this study, Father Xač'atur Aṙak'elean, born in Erzurum (now in Turkey), was largely instrumental in forging and forming ecclesiastical events among the Armenians in Transylvania after Bishop Oxenio Virziresco's death in 1715. By consent of the Apostolic Holy See's authorities, he explicitly defended the Armenians in Transylvania from the charges, the attacks, and the so-called 'Latinisation' church-policies forcefully initiated by the Roman Catholic (Latin rite) Episcopacy and Diocese in Gyulafehérvár (now *Alba Iulia* in Romania). In this reason, Xač'atur Aṙak'elean, highly and strongly, supported the Armenian Uniate Bishop's appointment at the Apostolic Holy See and the well-educated Uniate clergy's new supplies in Transylvania in the first half of the 18th century. Therefore, as a conclusion, Xač'atur Aṙak'elean was always regarded as an influential key figure and also an important 'Grey Eminence' of the Armenian Uniate (Catholic) Church at the Apostolic Holy See's higher circles in Rome.

Keywords: Xač'atur Aṙak'elean, Mechitarist Father, church-policy, Armenians in Transylvania, Armenian Uniate (Catholic) Church